

Цветан ЮНАРОВ

ЦВЕТАН БОГДАНОВ ЮНАРОВ е роден през 1933 г. в с. Локорско, Софийско. Завършил Висше институт по архитектура строителство и инженерия в София. Работи като инженер в Геопланпроект, Водопроект и Главна дирекция за изграждане на София „Соколар“ в народния съвет за култура в столичната и десет години работи като редактор в сп. „Чивалище“. Повече от двадесет години е председател на локорското читалище.

Публикува в списания и вестници десетки материали, свързани с читалищното дело, героичното минало, фолклора и етнографията на шопите.

Лауреат на краеведческата му изсъдебната в настоящата книга.

Документалните разкази за Ботевия четник Илия Лазаров Джагаров имат освен историческа, още и краеведческа стойност. В тях ще срещнем етнографски, битови и народопсихологически сведения, оригинално местно народно творчество от песни и предания.

От разказите струи кристалночистото родолюбие на българите от времето на Възраждането.

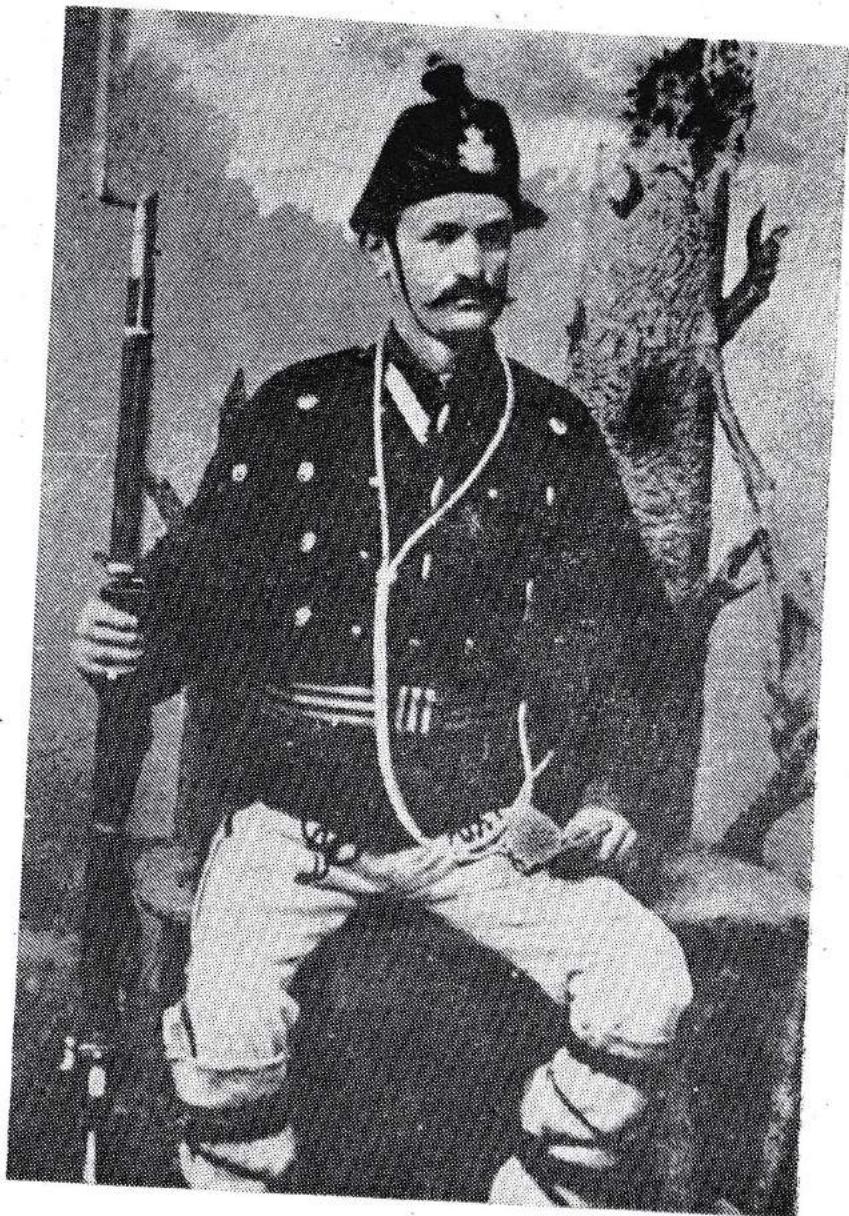
Цена 21 лева

ДОБ СЯНКА НА ГЕСАБЯТА

РАЗКАЗИ ЗА ЕДИН БОТЕВ ЧЕТНИК*

Издадено
членение „Христо Витков“
село Локорско

Илия Лазаров Джагаров
(1843—1902)

Цветан Юнаров

ОЧЯНКА
НА
САБЯТА

— РАЗКАЗИ ЗА ЕДИН БОТЕВ ЧЕТНИК —

Издава народно читалище „Христо Витков“
с. Локорско, Софийско

София 1993 г.

„Като поборник съм вървял с оружие в рука за милото ми отечество през най-страшните времена.“

Илия Лазаров

ЦВЕТАН ЮНАРОВ

ПОД СЯНКАТА НА САБЯТА

Редактор Георги Тахов

Художник Михаил Каменски

Коректор Светла Стоева

Техн. редактор Теофан Георгиев

формат 84/108/32

ПОЛИГРАФИЧЕСКИ КОМБИНАТ

ул. „Н. Ракитин“ № 2

ISBN 954—799—241—4

ЗА КНИГАТА И НЕЙНИЯ АВТОР

София и Софийско са истински съкровища за историческата ни летопис. Ние дори не предполагаме, върху какви пластове от минало противача живота.

Едно от селищата с изключително богато минало е Локорско. Няма година, в която от недрата на земята да не излезе фрагмент от делва, къс желязо, което не предполагаме, че е с хилядолетна давност, връх от стрела, тухла от градеж, овъглени кости... Всичко това е неразчетена и неподозирана история, минало, което ще остане извън научните томове на изследователите.

Авторът на тази книга ще изненада читателите буквально с всяка страница. В продължение на години той е събиравал сведения, данни, ръкописи, документи, фотографии, случки, предания, песни и легенди — за да ги сподели в този скромен труд, спасени почти от пепелта на времето.

Едва ли е необходимо за локорчани да споменавам кой е Цветан Юнаров. Тази книга обаче ще попадне и в ръцете на непознаващи го читатели, в читалища и библиотеки. Не е нито нескромно, нито считам, че е грях да се знае кой се е заел да остави на селището си летопис за миналото му.

Цветан Юнаров е роден през 1933 г. в с. Локорско, в многодетно семейство. Завърши прогимназия в селото, а гимназията и Висшият институт по архитектура, строителство и геодезия в София. През последните 13 години работи изцяло на културния сектор. Поради интересите си три години е секретар на Съвета за култура в един от бившите районни съвети на София и 10 години е редактор в сп. „Читалище“. Името му е под десетки публикации из столични вестници и списания — тематично посветени на културното ни минало. Влага усилия и като дългогодишен деец на локорското читалище „Христо Витков“, в което около 20 години е негов председател.

Дори само тези бегли данни подсказват, че усилията си Цветан Юнаров посвещава не за лично обогатяване, а за да вложи своя принос към оння дълг, който ни прави българи. За да събере, разчете и спаси — до-

колкото с възможно, онова, което утре ще бъде безвъзвратно забравено.

Не бих се отзовал с тези редове, ако странниците, към които ще посегнеш, читателю, не бяха ме развълнували. Тези мои бележки не са някаква оценка на автора, колкото отношение към историческата съкровищница на Локорско. Селище с богато минало, с будни българи, с поети – като все още забравеният Христо Витков и Ботевият четник Илия Джагаров.

Предлаганият труд не е посветен само на Ботевия четник. Неслучайно е и найменованието на книгата. Илия Джагаров е немислим без неговото Локорско. Именно под сянката на сабята се разчина летописът, създал такива синове, с които отечеството може само да се гордее. Селище с хилядолетно минало, през което е останала следа и от пътеката на Васил Левски. И само от него ли? Факти, които не се съмняват, ще трогнат всеки, който разгърне тези страници.

ГЕОРГИ ТАХОВ
писател и публицист,
зам.-председател на Общобългарския
комитет „Васил Левски“.

ЛОКОРСКО – ДРЕВНО И БУНТОВНО

Не гледай го маненко,
На го гледай на вран кон,
Как му коня играе...

Народна песен от Локорско

Едно предание за селото, записано преди сто години от даскал Величко Вълчинов:

„От към северния край на Колината се намира местността „Детето“. Еднажд, като побегнали лакорчане от кърджалиите, отбегали чак до тая местност, за да се скрият из гората. Една жена, като се вече уморила от бег и жажда, защото носила със себе си две деца, пила вода от едно кладенче и при него оставила по-големото си дете като му заръчала: „Седи тизе тука, мамичко, до дека минат тия гяволе и се тай, а язека кю да бегам да се скрия кадето мага.“ Детето останало там и седело в гората при кладенчето около 9–10 дена, без да види никакъв човек, само с едно торбенце хлеб, който му стигнал за два дена, а през останалите дни часло трева и шума. Там, дето намерили живо детето, което се спасило по един доста чуден начин, нарекли го „Детето“. Това дете отпосле е станало родоначалник на най-големата фамилия в с. Локорско, която сега брои около 15–20 къщи.“

Като пендара от стар гердан е село Локорско. От незапомнено време слънцето го буди все на това място – полегнало в топлите скути на Бранчовица. „Локорско“ на езика на траките означава селище, разположено на слънчевата страна на планината.

Една друга легенда разказва, как двама братя дошли от Самоковско, от село Окол и отсядат тук, считали го за „сгодно място“. Така те побиват първия стожер на селото. А други двама братя, чешките археоло-

Софийско се развива от праисторическо селище, още от каменна епоха.

Стародавното и китно Локорско е между двадесетината селища в Софийско, които поддържат през XVII и XVIII век българската книжовност и грамотност. За това е допринесла най-вече църквата с местни свещеници, събирили и преписвали ръкописи и старопечатни книги за черковно-славянската служба и то на български, а не на гръцки език. Налице са документи, спометки и предания за килийно училище, ограмотило де-

За просветния и културен живот на локорчани по време на Възраждането съдим и от запазената и днес съкровищница от народно творчество — песни, обичаи, предания и поговорки.

Локорско не е откъснато от общия духовен живот в София и Софийско. Тук не само се изписвали ръкописи, но са се закупували книги и от Средец. Според проф. Йордан Иванов в софийската църква „Св. Никола Малий“ служи за известно време и братът на Паисий — Лаврентий. В двора на църквата също работело училище като локорското. Самите локорчани са измежду майсторите, вдигали църкви в София и Софийско, съграждали и ремонтирали манастирски сгради. Сигурни данни за тяхната дейност има например в подгумерската обител, където е отсядал Левски. Манастирът горял и бил оправян на няколко пъти, като за възстановяването му били викани майстори „из село Локорско“. Често пъти заплащането е ставало не само в богослужебни книги.

В Софийско се развива цяла мрежа от манастири — духовни средища. По-съществените от тях, които разивят книжовна дейност през XVII и XVIII век са: Буховският — „Св. Архангел Михаил“, Германският — край с. Герман, старият Кокалянски манастир „Св. Архангел Михаил“, Бовският — до с. Бов, Свогенският — „Св. Богородица“, Елешнишкият — „Св. Богородица Пречиста“, Кремиковският — „Св. Георги“, Драгалевският — „Св. Богородица Витошка“, Желявският — до с. Желява, „Св. Богородица“ (Седемте престола) — до

с. Осеновлак, Долнолозенският — „Св. Спас“, Курилският — „Св. Иван Предтеча“, Илиенският — „Св. Пророк Илия“, Сеславският — „Св. Никола“, Саранският — до с. Саранци и др.

Но книжовният живот през Средновековието не е изключителен монопол само на манастирите. Разпространението на грамотността, преписването на стари книги, компилирането и превеждането на нови се върши и извън тях — по градовете и селата от „даскалите“ и свещениците.

Даскалите, граматиците и свещениците обучават децата на четмо при църквата, в частен дом или някое занаятчийско заведение, за което им се заплаща било от родителите, било от църковната община. Българският католически архиепископ Петър Богдан в своето „Описание на България“ от 1640 г. казва за тях: „Има мнозина монаси, които се наричат „даскали“ и не се занимават с друго, освен с преписване на книги.“

Даскалите са не само преписвачи, но и учители, подвързвачи на книги, проспособищи, съставители на документи, писма и др. Те произхождат не само от средите на монашеството. Покрай „граматиците“ в градовете не липсват и любители на книгата — търговци и занаятчици. В града, колкото и малък да е той, се поддържат едно или две църковни училища, което е било възможно поради по-лесното намиране на средства и присъствието на мнозина свещеници.

Из селата тези условия и възможности не са налице. Там почти винаги единствени радетели за просвещата остават местните енорийски свещеници. Един свещеник обслужвал енория от 5—10 и повече села. Положението се подобрява едва след освобождението от турско робство. Свещеничеството по-нова време представлява значително по численост съсловие, което върши извънредно полезна културна работа сред българския народ.

„Иерейят“ работи, тъй да се каже „амбулантио“, а в много селища, набързо и често даже не в църква, а под открито небе или по къщите. Затова винаги се чувствува нужда от заместници и помощници, както за седалището на енорията, така и за останалите села. А нуждата довежда до необходимостта да се обучават няколко момчета в грамота, в пеене и църковен ред, за да

се използват в енорията или другаде. Ето я причината от народните религиозни потребности, за да се зароди килийното училище, което трае векове.

Локорско е заобиколено от манастири — Кремиковски, Сеславски, Буховски, Седемте престола, Подгумерски, Илиянски и Курилски. Те се посещават от локорчани на манастирски празници и събори на селото. Не само това — Локорско е поддържало своях обител разрушеният и опожарен манастир „Св. Спас“ в северния край на селото, над Гяковите. За него напомнят параклисът „Св. Спас“ на същото това място и някогашният събор на селото, който се правеше на Спасовден.

Даскал Величко Вълчинов записва едно удивително предание за Локорския балкан — Манастирище в Колината.

„Най-забележителните местности в Колината са: „Попов-рът“ и „Граников-рът“. На втория се намират дира от някогашен манастир, направен вътре в земята. Според преданието манастирът бил съграден от Коладина и после подновен от един локорски поп във време на турския цар Султан Селим I. Този манастир е бил направен така прикрит в гората, по причина на разните притеснения над българите от латинците, както и от после и от турците. Турците не са знаели тоя манастир. Българите си избрали за поп некой си Богдан, родом от Търновско и му предали манастиря, като му направили и къща наблизо, също такава като манастиря. Там, дето е бил домът на поп Богдан, се нарича „Попов-рът“. Според преданието, поп Богдан е попувал на 8 села, които се намерват на доста затънти места, все низ Стара-планина, дето турците дълго време не са отивали. Те са: Локорско, Войнеговци, Батулия, Оградища, Луково, Буковец, Огоя и Кремиковци.

Поп Богдан не е ходил по енорията си, а който е искал да отива на богослужение, отивал е на манастиря и то нощно време. Поп Богдан е бил убит и оставен на земята, гдето е изгнан непогребан, а семейството му откарано неизвестно къде. Там, дето изгнило телото на поп Богдан, от многото смърдение тогава, го нарекли Смърдляк.“

Както е известно, под „Коладина“, който се споменава и в народните песни, народът има предвид „Кон-

стантина“, зад чието име се разчита Константин Асен—Тих (1257—1277), който заедно с царица Ирина е изографисан в притвора на Боянската църква срещу изображението на севостократор Калоян и Десислава. Според проф. Петър Мутафчиев, до издигането му за владетел Константин Тих имал владения в Софийско. Прозвъзгласен е за Константин Асен след оженването му за една Асенова внучка. По-същественото е обаче, че в преданията от Локорско е съхранено името му, което пък е предпоставка да предположим, че и землището на Локорско е от именията на „Коладин“. Не е без значение, че и Боянската църква и църквата в селото имат един и същ патрон — „Св. Николай“.

Стародавният храм на локорчани не е само опора на вярата, но и място на една книжовна и просветна традиция още през Средновековието и през епохата на Възраждането. Локорчани винаги са имали свещеници и построяват черква на високо място в северозападната част на селото.

Поетът Христо Витков ѝ посвещава следното стихотворение:

ЧЕРКВА

Край селото сградка бяла
То е черквата ни мила,
Като гълъб е кацнала
На високата могила.

Ей камбанът, кръстът нови,
Грей ги слънцето с чозлата,
Ей клепалото върбово
С двете куки на стената!

Вътре шарки чудновати
Има редом по стените:
Дяволи, светци брадати,
Бог — изписан над вратите.

В празник, щом камбан ударя
Дядо поп за литургия,
Идат хора пред олтаря,
Молят Бога и светии.

Тамо в купела кръщават
Растнат момци и девици
И честито ги венчават.

А когато се прекратят
Дни човеку на земята,
Пак оттука го изпратят
За довеки черква свята!

Църквата „Св. Николай“, неголяма еднокорабна сграда с малък притвор, е построена в началото на XIX век (1834 г.). В Локорско се разказва, че на това място е имало църква от незапомнено време, още от латинско (римско). За това напомнят някои стари плочи, с които е застлан подът и мраморната основа, на която стъпва един вътрешен дирек.

За съществуването ѝ през XVIII век свидетелствува един турски документ от 9 октомври 1776 г., който заставлява църквата в с. Локорско да събира суми, необходими за борба срещу хайдутите в Софийско. Това е отразено в книгата на проф. д-р Бистра Цветкова „Хайдутството в българските земи през 15–18 век“.

Научна публикация на проф. д-р Васил Пандурски в Църковен вестник, бр. 42 от 1960 г., озаглавена – „Църквата в с. Локорско, Софийско – паметник на Самоковската живописна школа“, хвърля светлина върхунейната архитектура и живопис.

„Като паметник на изкуството, пише проф. В. Пандурски, тази църквичка е ценна преди всичко със своята по-стара живопис от 1834 г. и със своите икони от 1831–1834 г. Живописта е от Коста Петрович Вальов, а иконите са от Димитър Христов Зограф. Това са самоковски майстори от епохата на Възраждането. Димитър Зограф е син на Христо Димитров – основоположник на Самоковската зографска школа и брат на Захари Зограф. А Коста Вальов е зет на Христо Димитров. Че иконите са от Димитър Зограф се установява от запазеното течтерче на самия Димитър Зограф, където е отбелязано между другото какви суми има да получава той и от с. Локорско, Софийско. Освен това и самите икони показват, че са дело на Димитър Зограф...“

По изработка, по стил на работата, всички тези икони са много близки по стил и похват с иконите на Димитър Зограф в Пловдив в църквата „Св. Неделя“, в църквата „Св. Николай“ и др. От друга страна, те подсказват стилистиката на баща му – близки повечето до атонското, до византийското изкуство. Лицата са сериозни, строги, с доста тъмни бои рисувани, но иначе вещо изпипани...“

За Коста Вальов проф. В. Пандурски отбелязва: „Обигран, рутиниран майстор, освен в Рилския манастир, съборната църква, той рисува стенописите в с. Локорско, Софийско, в Трънско – с. Ярловци, Брезнишко, Босилеградско, Пиротско, Пазарджишко и др.“

Стенописите на Коста Вальов са в олтара и по южната стена на наоса – това е запазено засега в Локорско.

Научно-мотивирано предложение за обявяване стенописите на църквата „Св. Николай“ в с. Локорско Софийско за паметник на изобразителното изкуство:

„Стенописите в църквата „Св. Николай“ в с. Локорско, се казва в него, са ценно произведение на българското изобразително изкуство от епохата на Възраждането. Образите на двамата български светци – Св. Георги Софийски Нови и Св. Никола Софийски, на славянския, сръбски светец – св. Крал Милутин, на св. Кирил и Методий с азбука в ръка, свидетелствуват за осъзнано национално съдържание на религиозната живопис, типично за Възраждането. Изискаността на рисунъка и колорита в работите на самоковския майстор, жизнената убедителност и пълнокръвност на неговите образи определят голямата художествена стойност на произведението му в тази църква. А стенописите на другия майстор работил през 1868 г., са интересни и ценни, с вложената в тях искреност и непосредственост на възприятието на създателя им. Те са ценни и с отделни интересни реалистични моменти. Свободата и самостоятелността в композицията на някои сцени, също е характерен, положителен белег на творчеството на народния майстор.“

Стенописите на църквата „Св. Николай“ са изключително ценен документ за народната свят. Както е известно, Св. Георги Нови е изгорен в София през 1515 г., поради отказът му да промени вярата си. Същата участ на линчуване и издевателства сполетяла и софийския

кондурджия Никола Софийски, убит с камъни в местността Ючбунар (Три кладенци). Фактът, че локорчани са имали смелостта да изографисат борците за вяра и народност в църквата си говори ясно за настроенията им. Това се оказало възможно само благодарение преобладаващото българско население в селището.

Но локорската църква е и книжовно огнище. В нея, навремето, са намерени две извънредно ценни книги, които сега се съхраняват в Църковния историко-археологически музей при Св. Синод в София.

Първата от тях е Славянски миней (празничен), руска редакция, печатан във Влашко през 1642—1643 г. в Дългополския манастир. Книгата е художествено оформена, с кожена подвързия и съдържа 994 стр. На стр. 15 има два печата на църквата, а на стр. 103 следната приписка: „Сия книга на п. Петко.“ Известно е, че поп Петко е най-старият свещеник, който се помни в Локорско — баща на поп Стоил.

Втората книга е псалтир от XVIII век, 992 стр., също руска редакция, с кожена подвързия. Подарена е на църквата през 1725 г. На стр. 1 е записано: „Храм св. Николая, с. Локорско, Софийско, 1896 г.“ В книгата се срещат печати на църквата и ценни приписки.

Както споменах, тези запазени и досега книги говорят за книжовна традиция, за служба в църквата именно на български, а не на гръцки език и за традиционна връзка с Русия, още преди началото на Българското възраждане.

Най-интересното е, че локорчани са и едни от поклонниците и дарителите на Света гора, което е документално освидетелствувано. В Третия Зографски по-меник, съхраняван в българския Зографски манастир „Св. Георги“ в Св. Гора, обнародван от проф. Йордан Иванов обхващащ епохата от 1527 до 1726 г., фигурира и с. Локорско. Този факт е от голямо значение, тъй като заедно с поклонничеството заможните локорчани са търгували из Солун и Цариград — изнасяли продукция и внасяли вносни стоки.

Най-известен свещеник в локорската църква в края на турското робство и първите години след освобождението е поп Стоил Петков. Той помагал на баща си поп Петко и от него се научава да чете и пее в черква. След известно време е ръкоположен за свещеник.

Нуждата от такива е била голяма. Енорията им е обхващала 12 села, разположени в южните склонове на Стара планина: Локорско, Войнеговци, Подгумер, Световрачане и др. и балканските села: Луково, Ограждище, Осеновлак, Огоя и др. Той бил в постоянно движение. Налагало се е да извърши венчалния обред под някои китни дървета на Стара планина. Опелото на покойници често става след тяхното погребение. Отпосле и по-малкият му брат Георги се ръкополага за свещеник.

Като се замогва материално, поп Стоил се заема да просвети и синовете си. Най-старият Тане изучава черковния ред от баща си в Подгумерския манастир и става вещ черковен псалт. Впоследствие е и селски кмет.

Поп Стоил е ктитор на църквата в Локорско. На източната стена на притвора е написано: „Настоятель: поп Стоил и презвитера его Гена и семъ чадамъ и со семъ дом 1868: сене.“

Исторически бе потвърдено, че при идването в Локорско Левски отсяда именно в неговия дом. Според Димитър Котев в труда му „Село Бистрица“ (1986 г.) с. 83 Апостола пристига в Локорско, воден от Никола Чолака, с когото обикаля и редица други селища в Софийско. Тук, в този дом, през 1871 г. е основан и местният революционен комитет, оглавяван от самия поп Стоил.

С родолюбива щедрост поп Стоил е спомоществувател на разни книги, между които и на книгата „Златни извор“, отпечатана през 1870 г. в Белград.

Локорско участва във всенародното движение при организирането на българската църковно-училищна община в София, която поема борбата против гърцизма и участва в създаването на Българската екзархия през 1870 г. В приходно-разходната книга на общината за 1869—1870 г., као дарител е отбелян поп Георги, който представлява селото.

През епохата на Възраждането в Локорско има килийно училище. За грамотните си деди и прадеди сега разказват внучи и правнуци. Локорският учител Стойчо Богданов Божинов оставя писмени сведения за просветния живот в селото.

Килийното училище се намира при сегашната църк-

където даскал Пенчо учи децата на „четмо и писмо“. Любознателни овчарчета и козарчета сричат наустницата и цветчето. От тогавашното килийно училище е чамерена и запазена „Наустница“. В приписка е отбелязано: „1863 лето“.

В Локорското килийно училище добиват грамота (образование) следните локорчани: Гроздан Тошанов, известен по-късно като спомоществувател на книги, Веле Пърпов – става учител в килийното училище, поп Стоил Петков, Петко Лимборов, известен после като лоборник в националноосвободителните борби, Тане Гатов, освен килийно училище учи и в Рилския манастир и др.

Гроздан Тошанов, по писмени сведения на неговия внук Любен Атанасов Грозданов, умира през 1901 г. на около 80 години. Това означава, че килийно училище в Локорско съществува от около 1830 година. В локорското килийно училище идват да получат грамотност калугери от близките манастири: Кремиковски, Сеславски, Буховски и Курилски.

След килийното училище в Локорско продължават образоването си в българското училище в София: Петко, поп Стоилов, Дончо поп Стоилов и Атанас Грозданов. И тримата са спомоществуватели на книги издадени през 1870 г. Това научаваме от книгата на проф. Петър Динеков „София през XIX век до Освобождението на България“.

Между най-образованите люде в Локорско през годините на турското робство е средният син на поп Стоил – Петко п. Стоилов. Писмени сведения за него ни оставя синът му Стоил Петков, гимназиален учител по български език и литература. Петко п. Стоилов е роден през 1848 г. Завърши Софийското петкласно училище и след това следва три години в Софийското турско медресе, „за да защитава в съдебните дела българското население“. Подобно на стария поп Петко и на баща си Стоил, той също се среща като спомоществувател на книги. Между тях е изключително ценният „Български народен сборник“ (1872 г.) от Васил Чолаков. В него е отбелязан с личното и фамилното си име: „Петко п. Стоилов от Локорско.“

Преди Освобождението той е на работа в София.

изготвя имотни документи (тапии) и книжа на турски език за тогавашните съдилища. Не прекъсва връзките си с родното си село. Той съдействува на мнозина локорчани да се снабдят с имоти в други землища, изоставени от турците след Руско-турската война през 1877–1878 г. С това се обяснява наличието на десетки декари ливади на локорчани в Биримирското землище.

След освобождението на България от турско робство Петко п. Стоилов последователно работи като секретар на Окръжния съд, после на Апелационния съд, съдия в Белоградчик и Видин. Умира на 40-годишна възраст през 1888 година.

Да споменем още и следното. Една от сестрите на Петко п. Стоилов – Стоила (Тила), съмъжена за Косто Стоянов Пуняков, е майка на акад. проф. д-р Дончо Костов, бележит български учен със световна известност.

Нека сега разкажем нещичко за песенното имане на село Локорско.

В ранната пролет на 1888 г. младият локорски даскал Цветан Вълчинов записва народни песни, освен от сестра си Божана, а и в съседното село Войнеговци. Там слуша народната певица Велика Спасова или както я наричат тогава Веша Магаранова, която му изпива „Що ми е мило и драго, че се е пролет пукнала“. Тази лазарска песен е възторжен химн на пробуждащата се пролет, на благословения човешки труд:

... Сичка е стока весела,
Сичко е живо станало,
Сичко е живо и здраво,
Сичко е на паша тръгнало,
Орач ми оре в подето...

Песента е образец на художествено майсторство. Тя очарова с ненадминатата си образност, с бодрото настроение, което събужда. И досега тя грее като звезда зорница в песенното имане на българия.

„Що ми е мило и драго...“ заедно с още няколко локорски песни са отпечатани през 1890 г. в книга „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“. Този многотомен сборник е основан от проф. д-р Иван Шишманов, един от първостроителите на българската култура и голям радетел на читалищното дело.

Тогавашното Министерство на народното просвещение пред приема „...едно всестранно исследование и проучване на страната и народа ни...“ В това „книжовно предприятие“ големи надежди се възлагат на българското учителство.

Повече от десет години братята-учители Цветан и Величко Вълчинови от Локорско сътрудничат в сборниците за народни умотворения. В тях са отпечатани над 120 народни песни, предания за Локорския балкан, народна медицина и метеорология, скоропоговорки, описание на локорска тлака, баяния и други. Много от тези песни са публикувани по-късно в редица сборници, заради високите им художествени достойнства.

Жетварската песен „Зажни, Ружо“, е една от най-хубавите в цялата ни народна поезия, както твърди престът Иван Бурин,

Зажни, Ружо, тебе лека ръка,
Леко зажни, да е леко лето,
Леко лето, като леко перо!
Запей, Ружо, ти си гласовита,
Запей, Ружо, тебе блага дума,
Леко пееш, далеком се чуе...

Песента се пее от поколения локорски жетварки, жънали на „сефте“ по „Обреща“, „Разпаке“, „Криволете“ и „Дъбицата“.

В Локорско даскал Величко Вълчинов записва една от най-известните юнашки песни – „Смъртта на Крали Марко и войвода Деяна Попова“.

Провикна се Деяна войвода,
Провикна се Деяна Попова,
Провикна се от Стара планина.
На планина, на игликовика...

Песента изпява Ласко Гаджов, отпечатана в Сборник за народни умотворения през 1894 г. Тази юнашка песен специалистите по фолклора сочат като „... оригинална по строеж, варианти на която не са записани. В нея са предадени учудващо точно историческите събития.“

Не по-малък интерес представляват и редица други

певици и певци. Между тях на първо място трябва да споменем Божана Ласкова Вълчинова (Гончова), сестра на брата Вълчинови. От нея те записват най-много песни.

Природно надарена бе певица Божана, поетична душа имаше. А песните ѝ – за всички празници и делици: коледни, лазарски, любовни, на тлаки и седенки, на жътва, из обществения живот... Първите си песни Божана Вълчинова записва през януари 1888 г. и са отпечатани в Сборник за народни умотворения, том I 1890 г.

Ето една от тях:

... Тодор Тодори говоре,
— Мома убава Тодоро,
Чичова мома убава,
Като си толку убава,
Защо си толку глупава.
Синьото небо край нема,
Ситно камане брой нема,
Гаста търница страк нема,
Дълбока вода брод нема,
Убава мома род нема.

В спомените на близките си, Божана Вълчинова е била известна с будния си ум и богат житейски опит. Хората я търсили за съвет и поука. Не пропускала вечеринка и скромните тържества посветени на празника на Кирил и Методий, ureждани от училището и читалището.

И днес буди възторг голямата любов и всеотдайност, с която братя Вълчинови издирват и спасрят за поколенията образци от шопския фолклор. От тяхното благородно и родолюбиво дело се възхища известният наш фолклорист Христо Вакарелски. В статията си „Спасители на битовата ни история“, публикувана в сп. „Български народ“, кн. 1, 1947 г., той пише:

„Народното учителство се е показало отличен колектив-сътрудник на българската наука. И всеки един от този колектив, дори и най-малко далият, заслужава да бъде отделно представен на вниманието на етнографската историография. На това място ще споменем няколко имена, колкото за идея. Така например видно мяс-

учители Цветан Вълчинов и Величко Вълчинов...“
Силен тласък за националното ни възраждане през XVIII и XIX век иде от планинските села и градове, най-много от селищата край Стара планина, където свободолюбивият дух е бил далеч по-свободен, не случайно именно в тези подбалкански селища израстват един от най-изтъкнатите ни дейци на националноосвободителната ни борба. Докато в полето – по-плодородно, по-гъсто населено и по-достъпно за административно и военно потисничество, деспотизъмът се налага без трудности. Планината с нейния суров климат, опасности и тежки условия за препитание държи подър духа на местните българи, изолирани от гнета на завоевателя. Това прави там хората смели и предприемчиви, подхранва любовта им към независимост. В планината свободата намира по-сигурно убежище. И тъкмо планинското население, трезво и работливо, подхранва по-големи нравствени добродетели и ражда забележителни личности, способни да играят значителна роля в историята на целия народ. Потребността от саморазвитие и образование бе в тези селища спътник на гордия национален дух и на живото чувство за свобода.

И така планината е незаварден брод към свободата и с неизменна властност формира трайни черти от характера и душевността на локорчани, а това ни кара да си мислим, че те са част от нея. От край време Локорско ражда, а Балканът откъм съхайдушкото си мяко непокорни чеда, които отстояват своята българска чест през дългите векове на робството. За това свидетелствуват не само преданията, песните, приписките, а най-вече живата връзка на поколенията.

За онова историческо време, българското възраждане и свързаните с него националноосвободителни борби, ни напомня комитата Илия Лазаров Джагаров, един от най-удивителните и достолепни синове на Локорско. Той бе между ония лични хъшове от Влашко, дето войводата Христо Ботев избра в четата си, която премина по българската земя като огнен знак за борба през размирната 1876 година.

ДРАГОНАТА

В живота на локорчани винаги участва и планината, не само като поминък, а като част от тяхната душевност. И ако равното Софийско поле попива благодатната пот на орачи и копачи, на косачи и жетвари, то планината е тяхната горда вяра. Хората идват тук, за да вземат от нейната сила, затова утъпват пътеки към планината и с обич я славят в песните си:

... Излез, излез, Марко добар юнак,
Да идем на Стара планина,
На планина на стари боеве,
Дека са се наши деди били...

Стара планина е неизменната красива гледка над Локорско, с която хората израстват и общуват. По своя терк те променят планината, като прокарват пътища, строят бентове срещу поройни води, засаждат нови гори, прихващат оскъдната вода за пие...

От дъловите кории локорчани свличат дъбици за вдигане на нови къщи, да измайсторят отлукани, спусници, сърпии. В балкана е правен и дърен кюмюор, който локорчани продават на софийските ханове, гостилиници и бирамии. От Малата Драгона кърятът черни листи – тики за покрив. А някои от тези плоочки, добре изгладени, служат за писане на децата в училище.

През селото минава Локорската река, която води началото си от Рамно Буче. За това място стари хора разправят следното:

„Малко по на запад от Големата Драгона се намерва едно място, низко и мучурливо, „маклищаво“, наречено „Рамно Буче“. То е получило името си от това, че в старо време имало много големи букове – букови дървета и били всичките еднакви, та отдалеко се представляло, като че нема вдълбнато место. От там е изворът на реката, която тече през с. Локорско. Когато на-

вали снег зимно време, северният „кривец“ ветър надене снег и засипе буковете със соспи, та не може нишо да мина през това место; а пък като се стопи снега, целото село Локорско снабдява с вода. Там, когато е била пълна падината със снег е пропаднал в сосните един турчин поляк на с. Локорско „Драголар“.

При проливни дъждове Локорската река приижда по-ройна. Тази нейна лудост не минава без пакости, като залива нивите и ливадите по Криволете и Песио поле.

Планината всяко е място за паща на добитък, освен с кошари и овчарски егреци. От обширните поляни локорчани си набавят и сено с дъх на билки всякакви. Животновъдството е вековен поминък на локорчани. И не случайно в селската черква „Св. Николай“, на една от стените са изобразени трима овчари, облечени в ямурлуци и обути с навои. В ръцете си драма от тях държат тояги, а третият свири на кавал.

Наесен локорчани отиват в балкана да докарат дърва за огрев. Пролетес си набавят дъбови колци за градеж и притки, а през лятото секат листници, та да хранят с тях добитъка през зимата.

Към дивата красота на планината са нейните горски плодове. Берат дренки, къпини, трънки, горски ягоди, киселици, шипка, лешници от лещаците край река Елешница, а дивите круши заравят в слама, та да угният. Събират машерка и подбел за лек, а липов цвет за чай.

От гората всеки орач си донася прът за копраля и прът за остан. Майсторят държалета за мотики и брадви. Всеки двор си има дървник. За децата издявват пуплици за игра, отсичат тояги за коледарки и дрянови пръчки за сурвакници. А ергени правят шарени хурки за „първото либе“ и свирят с дрянови кавали по късни седенки. От дърво изкопават нощви за месене на хляб и крагове за погачи. Всяка къща има дървен кутел за чукане на червен пипер. А майстори като дядо Петко Къйбашин и синът му Гаце правят дървени вили, с които се пласти сено по цяло Софийско. Хлябът, пред който се кръстят, събира всички на ниска трапеза, насядати на трикраки столчета. От бяла варосана стена премигва кандило от резбован иконостас...

По слънчевите поляни се въдят вкусни челядинки, а в сенчестите дъбови кории — печурки. Планината вся-

кога е хубава, а най-вече напролет, когато разцъфне кукурякът и игликата.

А ето какво ми разказа дядо Тано Кестеров, овчарувал в балкана и слушал раздумки на стари пастири.

Никога през турско, наесен локорчани подкарват гойни стада овни за продан чак в Цариград. До там пътуват пеша, денем и нощем, няколко седмици. На такова върховно изпитание се подлагат само духом и телом силни мъже. Това пътуване не е никак безопасно. По друмищата върлюват разбойници. В столицата на турска империя, тая добра стока се продава веднага и то на изгодна цена. Така страданието им се възнаграждава и най-вече трудът. После, тия овчари с лица изваяни от слънцето и вятъра, ги разкарват из градската чаршия с надяната на врата „кърпа“ от заклан овен, та всички да видят кои са стопаните.

Отиването до Цариград е едно истинско пътешествие, което не минава без някое приключение. При всяко гостуване в Цариград, нашенци не пропускат да видят някой шумен пехливанък. И локорчанинът Стоил Тошанов взима участие в една таъка борба.

Прочут пехливанин, със слава на непобедим, с пресипнал глас приканва минувачите за борба. И нашенецът застава пред баба тина, оглежда го от горе до долу, после си сваля ментето и тръгва решително към него. Дълго време този куражлия шоп не успява да хване мазното тяло на турчина. Най-после го докопва, издига го над главата си и с все сила го тръшва на земята. Всички ахват от силата на гяурина и рекли:

— Това се казва честна борба!

Прочутият до преди малко пехливанин е в несвист. А смелчагата, поклащащи баба тински плеши, както се явява от изневиделица, така и изчезва, ни лук ял, ни мирисал, без да дочака наградата, която му се полага.

От Цариград локорчани се връщат с „накривени капи“ и стъпват „напето“, погледът им е с „аршин“ над другите. Това общуване с чуждия свят допринася за промени не само в бита на хората, но и в културния им облик, в тяхната интелигентност и светоглед. И най-вече — по друг начин мислят за робската си участ.

Всичко това доказва, че Локорско е войнуганско село, с известни привилегии и облекчено с данъци, каквито имат и други селища в България.

Балканът приютява не само пастири и бунтовници. Били са времена на тежко изпитание, кога забягва там цялото село, било при чума или еничарски и кърджалийски набези. Имена като Рабово селище, Бежанията и Пустосел в Локорския балкан, напомнят за тая зла участ и смутно време. За тях е разказано в предания и се пее в тъжни локорски песни.

Стоил Петков, учител, внук на поп Стоил, оставил следния родов спомен: „Родоначалник на рода Попови е Кръстъо. Той е роден около 1785 г. Имел е многочислена челяд. Завъртяла се в семейството му чумата и зачернила къщата му, помела всичко. Останала живе само дъщеря му Гена. Това било около 1812 година. За тая самотница Гена се заинтересувал прислужникът от Сеславския манастир – Петко. Той се оженил за нея и получил подготовка за черковен служител в манастира, се ръкоположил за свещеник. Той отвъдил също многообразна челяд: Стоил, Боря, Георги – синове и три дъщери...“

Такава е съдбата и на другите семейства в селото по време на чумата, преминала като ураган по българските земи.

За Рабово селище има следното предание: „На север от с. Локорско, един час зад Туреко лице се намира едно равно място, на което във време на кърджалиите, яничарите и др. е било селище Локорско. В размирни времена побегнали тук неколко челяди и се заселили на това място, та го направили селище. А пък, защото е на „рабо“ – на билото, за това го нарекли „Рабово селище“...“

При това принудително разселване из планината хората живеят в кошари заедно с добитъка или в колиби, наречени бусеници, покрити отгоре с чим. Хранят се с козъо мляко, сирене и паствърма, берат по припеците коприва, киселец, печурики и горски плодове. Разбира се, има поводи да се колят и курбани.

В Бежанията, като момче овчарува Дончо Костов, където Пунякови имат ливади и корни. След години, когато е вече бележит учен, акад. Доичо Костов обичал да казва: „Трудно, много трудно е да се издържи пътя от „Бежанията“ до Харвард...“

Най-личният връх в Локорския балкан е Драгоната. Гледката от това „драго и мило място за всекиго“, как-

то се твърди в едно предание, е неизгледна – връх зад връх, гори ѝ поляни, чукла до чукла се редят във всички посоки. На юг погледът шари по огромната шарена черга на Софийското поле, препасано със сребърната лента на Искъра. А от изток, нахлунал хайдушка гугла, бдя гордият Мургаш. На Драгоната дъбиците са сплели клони високо в небето и си нашеяват нечутни легенди...

Ако се доверим на преданията за Драгоната, тя е забележителна с това, че в кърджалийските времена тук излизат локорчане, укриват се и от нея наблюдават движението на кърджалиите.

Друго забележително за Драгоната е това, че в юго-западната част на върха се намира един кръст, при който в старо време, още при кърджалиите, се събират на събори, на Св. Прокоп. Тези събори са се посвещавали не само от локорчане, а и от околните села... „Неели са, играли са хоро, клали са курбани, пили, яли и се веселили, като молили Бога, да не духа много силен северния ветър „Кривец“. Той най-много плаши селяните.

Хората идват тук, като чуят да бие клепалото, закачено на един клен зад Драгоната. Това място сега се казва „Клепалата“.

Освен от народната памет, за Драгоната можем да научим още нещо и от топографията. А то е, че нейната надморска височина е 1111 м и на върха е поставен топографски знак, свързан с картографията на България.

ПО ХАЙДУШКИ ВЪРВИЩА

Балканът е изправил снага в небето на България и като стар овчар, наметнал япанджак, разказва стари легенди...

Комитата Илия Лазаров е закърмен с юнашките песни и хайдушките предания на родния край. В родния дом се пеят песни за Бранко добър юнак и Марко Кравити, разказват се предания за войводка мома Добра, за Коладин и Радин войвода. Илия обикаля Локорския балкан, слиза в Зли дол, присяда при Шеново чучур, изкачва се на Радов влак и Колината, които по негово време, а и до днес пазят спомени за легендарни хайдути и хайдутски войводи.

Благословен да е даскал Величко Вълчинов, заради неговото родолюбие, записал преди сто години тези изключително интересни предания за местности в Локорския балкан. Нека сега с благоговение се потопим в света на преданията.

„На изток от Рабово селище се намира една средно висока, околовръст покрита с гора, а на върха равна и гола могила, която се казва „Война“. Тая могила-чукла е добила това си име от една мома Добра, която е била войвода, и на която войската (по тукашния говор „войната“) живела на нея могила през летното време. На северо-изток, протака се един дол — Войнов-дол, в тоя дол има кладенец, казва се Айдушки-кладенец или пък Добрин-кладенец. Старите хора приказват, че тоя кладенец е поил целата войска с вода и от това му е днешното име. Помежду Рабово-селище и Война се намира Каина-падина, от под която извира и тече към север едно поточче с име Зли дол. Тази падина с поточето разделят Рабово селище от Война. Кремиковчане своят целата Война до Зли дол, а локорчане — Зли дол и съвсем малка част от нея; с една реч, Война е спорна, на кавга между с. Локорско и Кремиковци. Старите казват, че е имало войска на тая чукла, знаят де седела и как-

во и що е работила, а не знаят кога и през кои години. На изток от Война и по-високо от нея, се намира така наречената „Мършова могила“.

Според старите, тя се нарича така, защото когато е воювала Добра, най-много мърши са паднали на нея, а пък дето са били погребани мършите, се образувало един трап с име „Каси-трап“.

Поетът Христо Витков посвещава на мома Добра следното стихотворение.

ЕЙ ВИТА СТАРА ПЛАНИНА

Ей вита стара планина,
Та на хайдушка равнина,
На войводските надала —
До стара бука легнала;
Извади пръстен от ръка
Та го закрепи на бука...

... Кавалът рука припева,
Отново песен подева:

Свалила пръстен от ръка,
Закрепила го на бука:
„Юнаци млади и стари —
По пушка мои другари,
Който през пръстен погоди,
Той ще бъде войвода!
Ето му байрак коприна,
Ето му Стара планина,
С войводство се сбогувам,
И на дружина слугувам,
И ще ви нося чантите,
И ще ви печа овните...“

... Кавалът рука припева,
Отново песен подева:

„И ще ви нося чантите,
И ще ви печа овните.“
Ред са поредом гърмели,
Куршуми криво летели.
Най после мома Добрена

*Напълни пушкиа ислена,
Изправи гърди широко,
Турна ми пушкиа над око,
Свири ми куршум дробина
През златен пръстен премина...*

*... Кавалът руцом припева,
Отново песен подева:*

Преди да поеме пътникът из криволичещата пътека на Зли дол, ще спре да се отмори край хайдушкото кладенче. Пред него са коленичили зажаднели овчари и коzари, морни дървари, люде всякакви, но най-вече страшни комити. Никой не подминава неговата ледена водица.

Зли дол е не само старо, отколе отъпкано вървище на загорските села, що минават през него за към София, а е било сгодно място за укриване на комити. Навсякъде околовръст е легнала честа гора. А буковата вода е вкусна като мляко, колкото пиеш, повече ти се пие.

„Между Рабово селище и Война, от Кална падина извира едно бързотечно поточе, което тече на към север и се влива в река Елешница, наречено Зли дол. Когато има много вода, придошла от стопените снегове на пролет, то до толкоз „скаца“ и бучи, като че тече една добра река, а не поточе-дол, и защото е толкова зло, за това го казват „Зли дол“.

Този дол е обраснал околовръст с гора, а от левата и десната страна с гора, в която български комити са се крили от турците и са правили размирство. Пътят от загорските села минува през басейнчето на това поточе и води за в град София. Старите хора казват, че в това поточе са погинали много турци от българските комити и че там Радин войвода минал веднъж със своята дружина, та избил около стотина и повече турци. От левата страна на Зли дол се намират неколко изворчета, с доста добра вода за пие, от която са пили комитите. От тех най-забележителните са: Шеново чучур, дето е паднал убит комитата Жено байрактар, от дружината на Радин войвода и Палая.“

Още една местност в Локорската мера — „Радов влак“, разказва за Радин войвода.

„На север от Локорско на 2,5 часа, в местността „Ко-

лесниците“ се намирва една пътека, наречена „Радов-влак“, която води за реката „Газница“. Когато турците завладявали България, един войвода, който върлувал по Стара планина, на име Радин войвода, минал с дружината си еднажд прес Локорската мера, гдето бил застигнат от некой си локорчане, които мислили да разбият и изловят айдучката дружина. Радин войвода, като видел че нема спасение, казал на дружината си да преминат през гората и да избегнат низ река Газница. Те са стегнали, та един по един се „свlekli“ през гората в река Газница и тогава утекли — избегали. Като слизали отгоре, те на здраво място направили пътека-влак, който нарекли „Радинов влак“, а от после го преобърнали на „Радов-влак“, което име съществува и до днес. Според некой, Радин бил от Врачанско. В една песен, пеена за него, той се нарича Радин-Ботуняин, но от де е, положително не се знае.“

Не само преданията разказват за комитското време, но и документите от кадийските регистри, за съденето на размирни люде, още — приписки и други писмени сведения.

В книгата си „Хайдутството по българските земи през 15—18 век“, проф. Бистра Цветкова пише за Радин войвода:

„В 1454 г. старинна приписка споменава например за някакви неизяснени съпротивителни опити около София. Назовава се името на българския войвода Радич, може би хайдутски вожд, пленен от самия султан Мехмед II — завоевателя на Цариград.“

В същата книга е публикуван документ № 266 от 24 септември 1749 г. Списък за събиране на суми от населението в Софийско за издръжка на охрана срещу появили се хайдути. В списъка се споменава и с. Локорско. „... Със задължението за събиране на Ахмед ага: с. Локорска — 5 ханета и 1 1/2 руб, ...“

На друго място, в книгата „Народ непреклонен“, стр. 63, проф. Б. Цветкова отбелязва: „... Макар и оскудни и твърде тенденциозни, някои сведения от османските документи през XVII — XVIII в. свидетелствуват за редица смели прояви на отделни лица, които не се колебаят да мъстят на османските властници. Така според съдебен протокол от 1617 г. селянинът Милчо, син на Драсин от с. Биримирци, Софийско, подпалва къщата

на местния субашия... Двама българи от село Желява, Софийско — Новак и Петко — са обвинени, че около 1607 г. подпалили имуществото на местния бей. Няколко селяни от с. Локорско, Софийско, правят опит да запалят къщата на тамошния войвода Мехмед ага, за да го убият.

А сега е ред на преданието в местността „Колината“: „Малко по на север от Радов влак, се намира местността „Колината“. Тя е получила името си от това, че в старо време някой си Коладин войвода се скрил от Латинците там, защото са го преследвали, че вервал в правата вера и ходил по старо-планинските села, та подбуждал народа да се покръсти.“

Той се крил в локорската мера нещо около половина година и седел в гората на пomenатото място, та за туй го нарекли „Коладиновица“ или „Коладиново свърталище“, а най-после — „Колината“. Коладин е един от мъчениците Христови. Той е бил най-после хванат, мъчен и претрит с трион.“

Разказът си за хайдушките вървища в Локорската мера, искам да завърша с една народна песен за Крали Марко, която записах от баба Буша Ценкова:

*Снощи турци в село дойдоа,
Заробиха три сенджире робе,
Първи сенджир се млади юнаци,
Втори сенджир се млади девойки,
Трети сенджир се млади невести,
Па тръгнаха през гора зелена,
Среща иде Марко Краlevич,
Па на турци тиом проговара,
Я пуснете три сенджире робе,
А турци му тиом проговарят,
Назад, назад незнай юначе,
Че и за тебе празна халка има,
Разсърди се Марко Краlevич
Па извади сабля дипленица,
Та изсече турци-яничаре,
Та отвърза три сенджире робе.*

НАСЛЕДЕНОТО НЕПОКОРСТВО

Наливаше мъжка снага Илия със сила и шопско непокорство. Още момчурляк беше, кога обрамчи кожена чанта, взе тояга дряновица, та подкара козите нагоре въз Бранчовица. Надпреварва се младият козар със стадото си да прескача тръници и ровини, да се катери по шумнати дъбици и весело да си подсвирва. Планината и гората го кърмеха с красота и тайство.

Най-обичаше Илия да приседне край стари пастири и да слуша захласнат как разправят за юначества на непокорни българи. Тия отколешни истории карат да тръпне младата му снага, пълнят душата му с кураж и надежда.

Поп Стоил, дето турците все под око го държат, крепи духа народен на локорчани, не само с вярата христова. И този „народу угоден“ човек залага на просвещението на тия люде, затова и стъкми килийно училище към селската черква. Локорчани дават мило и драго за просветното въздигане на селото си. И даскал намери поп Стоил и от черковните пари задели, събириани гроши по гроши, та да се купят наустници и други школски потреби. Често обича да казва:

— „В начале бе слово“ — на това ни учи самата библия.

Ученолюбива челяд има локорският поп Синовете му Петко и Дончо изкараха класното училище в София. Поп Стоил помага и с пари, само и само да види българското слово на книга. В това душеполезно начинание, да се даряват пари за печатане на книги, се проявяват още неколцина локорчани — Митарий Ганев, Георгия Житков, Гроздан Тошанов, Манолаки Бонавълчанов, Дончо Попстоилов и Атанас Грозданов.

Като ктитор на черквата „Св. Николай“ в Локорско, поп Стоил нарежда да се изографисат за народна почит светите братя Кирил и Методий, а в ръцете си да държат цялата азбука. Така, този сърцат човек, с очи обрнати към хората, повтаря по един свой начин мотивите

от древната притча за вграждането, сам себе си вгражда в културата и духовността на своя народ.

Една вечер бай Лазар, бащата на Илия, рече пред събраното домочадие:

— Добре ще да е и в нашата къща писмовен човек да има. Ще дам Илий на даскал Пенчо на книга да го изучи. Все някой трябва да заляга за българското слово; защото то свързва хората повече от общ хляб и обща постеля. И в песен се пее: „Чул се и прочул Димитър, че знае книга голема...“

Така мислеше за школото Лазар Джагаров и не грешеше.

И момчето с усърдие посещава килийното училище приютено при черквата „Св. Николай“, дето се учат и други деца от селото. Заран обрамчва шарена торбичка, в нея слага калеми за писане и черна плочка, от къртена от Малата Драгона и отива пръв на школото. Като се върне от училище, работа чака Илия, я воловете ще подбере на паша по Стара ливада или както най-често бива, ще тича след немирни кози по Орловица. И в козарската чанта, освен крайщник хляб с малко сиренце, слага и науствницата.

Вечер, събрани край огнището, бай Лазар кара учениолюбивия си син да прочете някоя молитва от науствницата за лека нош.

Илия изкара успешно трите години в килийното училище и по съвета на даскал Пенчо го изпровержат да продължи ученето в София. Но, не било за дълго. Скоро недоволен се връща пак на село. Гръцкият език, който е задължителен да учи, пропъди момчето от българското училище в София.

— Здраве да е, успокоява бай Лазар сина си, не ти е било писано, нито да даскалуваш, нито поп да станеш.

Дават Илия занаят да учи, за мутафчия. На почит е този занаят и селото се слави с добри майстори, прочути из цяло Софийско. Най-много мющерии идват от балканскиите села. Там се отглеждат цели блююци кози. Освен това, пътят на планинците, чак до Орханийско, минава през Локореко. Желявският хан, дето всички се отбиват, не само да изпият по чаша ветренско вино, а да си поръчат при някой майстор-мутафчия, я чулове за добитъка, я торби за зоб или дисаги нашарени

с черна и бяла козина. Нито една къща не остава без сакули за брашно и зърно.

Като всеки занаят, така и мутафчийският, се учибавно и с мерак. Трябва да се усвоят и най-дребни неща, дето се казва, тънкостите на занаята. По цели дни Илия върти макарата за усукване на върви, разчесва козина и все гледа майстор Додо в ръцете какво прави. А вечер ръцете му тръпнат от малели от умора. До майсторътка не се стига така лесно, да речем, да се направи сакуля, що стои права и кога е празна.

Послушен и схватлив е синът на бай Лазар, не го посрани пред майстор Додо. Момчето не троши на две думата и на двамата.

Често водят Илия по селата, кога разнасят готовата стока натоварена на конски самари. Това бе твърде поучително пътуване за един млад човек, опознава света, слуша разговори всяка ки.

А мъката, която се трупа в душата на момчето, не чезне. Въси вежди, кога минава покрай десятското гумно, горе при Ачовата махала. На това гумно всички от селото вършеят, та да се плати на бея данъка, без да се укрие нито зрънце. На десет крини, една се заделя. А постните нивици по Обреща и Белошако раждат малко, но за това никой не ги пита. И както най-често се случва, бедните му съселяни работят цяла година на бея-турчин, почти даром, за някоя и друга крина жито. А има и други тегоби, ангария.

Все по-често Илия си мисли, за тая тежка робска неволя, как да се премахне. Нали и даскал Пенчо казва:

— Сега е най-потребно да имаме грамотни люде и патриоти.

А кога се заергени и го жегнаха мустасите, тръгна Илия по тлаки и седенки. Сърцето му прелива от драгост, кога слуша нашенски песни, що възхваляват юнаци и комити, като тази:

Лъга се мόма Милена
С Косан млада войвода,
Лъга се мало и много,
Лъга се девет години,
Баща Милени не даде,
На Косан млада войвода,
Че си е Косан хайдутин...

Не се даваше Илия така лесно да го надвиват. Често стряска със силата си самозабравилите се бейски слуги.

Пред портата на турчина чифликчия в Локорско играят две момчета, негови синове, десетина годишни. По улицата си върват две момичета-подевки. Турчетата ги посрещнат, наговарят им най-лоши думи и ги заудрят с жилавите си пръчки. Разплаканите момичета побягват и в същата уличка срещат Илия, момък на 16–17 години. Илия се затичва, сварва турчетата пред портата, улавя ги за ушите, отваря малката порта и ги блъсва в турския двор.

Минава месец-два и на същото това място става друга среща. Турският слуга излиза с двете турчета, а на среща Илия. Слугата го хваща, привързва го здраво с въже до портата на турския дом, оставя го на двете турчета и отива по работата си. Илия се дърпа, но възелът зад гърба му все повече се затяга. Удрят турчетата момъка с пръчки, но им минава през ума да запалят край него и огън. Огънят лумва и запалва дрехите, шапката, лицето. Илия притиска глава до студения каменен зид, стиска зъби, без да издаде звук, а турчетата хвърлят още по-яростно слама и пръчки.

Случайно минаващ селянин отрязва въжето, хваща припадналия момък и го потапя в близката река. Изгасва дрехите и го занася у дома му. Оздравяват раните, не увреждат юнашкото тяло. Но тая рана на лицето сбръчква кожата на лявата му буза. Загрозява юнака. Не заздравява само една рана. За нея мехлем не се на мира — лютата рана на сърцето.

Приготвя Илия вързопче с дрехи и често заобикаля портите на турския чифлик. Една привечер той изненадва двете турчета пред портата. Като зло куче се спуска връз тях. Писъкът на децата и при мисълта, че ще види кървави детски глави, смекчават яростта му в последния миг и той не замахва със здравата тояга. Но все пак решава, че трябва добре да ги поизплаши. Хваща едно от турчетата, издига го над главата си и го метва през двуметровия зид, като мисли, че ще падне на торището в двора. После хвърля и другото. Побягва до дома, грабва вързопчето и хваща ровините нагоре из Стара планина. След седмица Илия научава, че едно от турчетата пада на камък, удря си главата и умира.

Връщането в селото е невъзможно.

И той-хвана старото вървище през Зли дол, Огоя и Осеновлак и пресече планината. Премина през голямата равнина и спря при Дунава. Илия бе се къпал в реки, бе плувал и в Искъра, но да се хвърли да преплува такава река не се наема. Това значи смърт за него. Все пак, той развърза една кърпичка и от нея взе едно меджидие. Намери лодкар и се прехвърли на другия бряг.

След забягването на Илия турчинът-бей люто се заканва да затрие неговия дом, като го изгори, а близките му изколи. Но по това време се разчува из селото, че близо до Локорско, из планината броди хайдушка дружина от триста комити. Ами, ако Илия е в тая дружина и слезе някоя нощ в потайна добра. Това изплашва бея и той не посмява да изпълни заканата си.

АПОСТОЛЪТ СРЕД ШОПИТЕ ОТ СОФИЙСКО

През януарските дни на 1873 година в сградата на Софийския конак заседава извънредният съд срещу Васил Левски. На разпита пред специалната комисия, оглавявана от турския генерал Али Саиб паша, дякон Левски твърди, че в София е идвал три пъти. И още – в своето джобно течтерче, той често споменава София и псевдонима Исаак Хайн на частния революционен комитет в града. Отбелзани са също така някои софийски села – Враждебна, Ташкесен (дн. с. Саранци) и други. Левски старателно е вписвал личния си харч от грошове и лири, имена на ханове, псевдоними на частни революционни комитети, лозинки (пароли) ...

Левски е записал:

„В София. Имам дума – пратеникът ще я каже, пък на него отговорът – след другите думи. Ще повдигне и фесът си като че ли го наместя.“

Една от големите грижи на Апостола е опазване тайната на революционната организация. За да запази детлото от издайници, той въвежда псевдоними на комитети и дейци, пароли (лозинки), шифри и тайни знаци. Покришните пътеки на България Левски броди с различни имена. Освен известните прозвища: Дякона, Дякон Игнатий, той се нарича с най-различни псевдоними: Аслан Дервишоглу Кърджалъ, Асаноглу Видинли, Афъзага, Дервиш Мехмет Кърджалъ, Драган Мирчов, Въльчо Драгньов, Драгой Стойчов, Кърджалъ Мустафа Дервишоглу, Хаджи Ахмет Съръ, Азис Рушидоглу и други.

По-голяма част от документите, които не носят прозвището Левски са подписани с псевдонима Аслан Дервишоглу Кърджалъ. Изборът на това турско име не е случаен. Лъв на турски е аслан, а дякон – дервиш, в случая Дервишоглу. Кърджалъ означава от Кърджали, от робството.

Левски си служи и с пароли наречени „лозинки“, които се ползват за свръзки по места и за пренасяне на тайна кореспонденция.

Софийският революционен комитет, образуван от Васил Левски, има за свой куриер отец Генадий (Иван Стоянов Ихтимански) – игумен на Драгалевския манастир с лъжеиме „Риза ефенди“. Той криел писма и наредби от Левски и на комитета между подковите и колитата на коня си и в двойното дъно на олинците си.

Преди да разгърне своята апостолска мисия в Софийско, Левски минава през този край още два пъти. По сведение на съвременници Левски за пръв път посещава София през 1862 г. Тогава заедно с дякон Генадий заминават през Ниш за Белград, където постъпват в Първата българска легия организирана от Георги Раковски.

И другото преминаване през Софийско, като байрактар в четата на Панайот Хитов. През лятото на 1867 г., м. юли, четата движейки се по билото на Стара планина достига Арабаконашкия проход. На запад издига хайдушка снага връх Мургаш. По устието на Бебрешката река четата минава над с. Врачеш. През Поглавец, Буковец и Ржана се отправят на запад, пресичат р. Искър до с. Зверино и продължават за Сърбия.

В спомените си старият войвода Панайот Хитов разказва за своя хоругвоносец:

„Левски беше човек неустрашим, не вкусваше ни вино, ни ракия, нито пък пушеше. Едничко нещо, към което имаше слабост, бяха свободата на отечеството и старатите народни песни, на които той беше майсторски певец.“

Не само Панайот Хитов се възхищава от Левски като ненадминат певец, но и Христо Ботев, Любен Каравелов, Захари Стоянов. Те говорят възторжено за омайващите му изпълнения на хайдушки, революционни и народни песни, на църковни песнопения. Много от народните песни той научава от майка си.

В село Войнягово главяват Дякона, освен за даскал и за певец в църквата.

Тези, които имат щастието да слушат певеца дякон Левски, говорят, че той има свои обичани народни песни. Това са: „Отдавна ли си, момче ле, калугерица“, „Провикна се мома бошнакия“, „Еничери ходят мамо“ ... А когато пътува из Българско по комитетски работи, любима народна песен на Левски е „Гълъб по двори ходеше“. След разждането на поредния революцио-

нен комитет, събрани на софра в някой хан или тайна къща, Левски често разказва слuchки из живота си. После с тих меден глас подхваща хайдушката песен „Снощи Янка из гора слязла...“

Левски обича революционните песни на Чинтулов – „Стани, стани, юнак балкански“, „Вятър ечи, балкан стене“ и т. н. Твърди се, че той създава една от мелодиите на Ботевата песен „Хайдути“.

Дякон Левски е вещ познавач на църковно-славянската музика и обучен в църковното пеене. Паметна за карловци е великолепната велиденска служба през 1864 г., извършена от архимандрит хаджи Василий в служение с любимия на карловци йеродякон Игнатий.

На първо място в джобното си тефтерче Левски записва тропара на славянобългарските просветители Кирил и Методий. Тропарът е църковна песен, в която накратко се излага същността на чувствования празник.

В трудните апостолски дни и нощи, песента става за Левски своеобразно силно въздействащо оръжие за успеха на свято то дело. Често тайните събрания Дяконът започва и свършва с песни. Неведнъж – ангелогласният певец печели с лекота нови последователи, благодарение само на тази си дарба, спасява се с песен в трудни моменти. А под влияние на песента му се е случвало да се развържат тежки кесии в „ползу роду“.

Много са прибежищата на Левски из Софийско, където той пръска словото на бунта и поставя основите на тайни революционни комитети. Народната памет съхранява удивителни разкази за Апостола, отсядал в манастири и ханове, в тайни комитетски къщи. В този край на България, той среща чисти и любородни мъже готови да се борят срещу вековния тиранин за свободата на поробеното отечество.

Тайните пътеки на Апостола водят в различни посоки на Софийското поле. Най-често те тръгват от няколко софийски хана, почти винаги пълни със селяни от Софийско. В тях е донасяна и разпространявана тайната комитетска поща.

На няколко пъти посещава хана на Димитър Трайкович. На изток, една от тайните пътеки на Апостола води през Хаджидимовия хан, Чурешкия хан в Подуене, Вълчовия хан във Враждебна, Христовия хан в Столник, Стаменовия хан в Саранци...

Друга източна пътека е през хана на хаджи Боне Петров от Герман на Солни пазар, ханът на Карадимитрий – на Новоселското шосе, ханът на Иван Мадарски в Горни Лозен.

Западната посока тръгва от Ламбовия хан през Искърското дефиле. На юг пътищата отвеждат към Драгалевския манастир, с. Бистрица, през с. Железница за Македония. На север – Буховския хан при Шарен мост, през селата – Биримирици, Требич, Мировяне, Световрачане и Локорско. Тези главни направления имат много разклонения.

Има места в Софийско, които най-ярко напомнят за издането на Левски. Това са: Вълчовият хан във Враждебна, Драгалевският манастир „Св. Богородица Витошка“, и къщата на Веле Митров в Биримирици, сега превърната в музей.

Вълчовият хан във Враждебна е бил сигурно убежище за Апостола при комитетските му обиколки из Софийско. Разположен стратегически на пътя София – Орхание, в хана отсядат много комитетски хора от източната част на Софийското поле.

В джобното си тефтерче на стр. 57 и стр. 97 Левски отбелязва харча си във Враждебна от по 7 гроша. Това е времето в края на 1871 и началото на 1872 година.

За интересния и многолюден род на Вълчо Йончев от Враждебна, разказва правнукът инж. Петър Младенов:

„Вълчо Йончев Вълчев е преселник от с. Столник, привлечен от двата турски чифлика край село Стара Враждебна. Той основава днешните големи родове – Вълчовия и Даскаловия.“

Знае се, че Вълчо Йончев е бил хъш във Влашко, където се запознава и сприятелива с Левски. Там лежи в тюрмата на град Фокшани една година, затова че с още един българин-комита набиват един грък-чорбаджия, доносник на турските власти.

Завърнал се в България, Вълчо Йончев се заселва във Враждебна и се оженва за Иванка, най-хубавата мома от с. Ябланица. Построява хан с обори и двукатна чардаклия къща край брега на Искъра. Вълчо Йончев има трима сина – Йончо, Михаил и Косто. Освен търговска находчивост, заради която знаел отлично турски език, той е спомоществувател на книгата „Многостра-

дална Геновева“. Средният му син Михаил е първият даскал във Враждебна и родоначалник на Даскаловия род.

Във Враждебския хан е основан от Левски местен тайен революционен комитет с председател и касиер Вълчо Йончев. В комитета влизат и двамата му по-големи сина Йончо и Михаил. Вероятно в комитета е имало и други хора от селото. Синовете на Вълчо охраняват Левски не само в хана, а са го превеждали от Враждебна до с. Слатина и обратно. В Слатина Левски отсяда в хана на Стоян Божилов, където също основава частен революционен комитет.

Вълчо е имал и дадена му от Левски „лозинка“ – половинка, откъсната от цял лист от личното му тефтерче, която му е служила като сигурно доказателство при срещи с непознати комитетски хора, когато съвпадат двете половинки от листа означава, че това е упълномощено лице.

Във Враждебския хан, освен срещи на комитетски хора, са събиращи комитетски пари и от околните села.

Ханът беше интересна постройка, легко вкопана в земята. Помня огнището, вътрешната подредба на двете одаи, големите прагове, газената лампа, красивите тавански греди, пезулите и лавиците. Тук от всичко като че ли витаеше духът на Апостола.

Вълчовият хан е имал и задна „мала врата“, през която Левски изчезва при опасност, като хваща нивите зад Искъра или пнататьк към с. Чепинци.

И досега се разказва една случка с Левски:

„Една вечер Левски пристига в хана, облечен в дрехи на турски офицер. Ляга да спи върху миндера в малката сдая на хана. Късно през нощта идват в хана пияни турски войници, които искат да продължат да пият още. Вдигат шум и даже налитат да бият ханджията, че не им дава повече пие. На два пъти Левски ги предупреждава да не вдигат шум, за да спи. Но те не се вразумяват. Тогава Левски лежешком изважда револвера и стреля три пъти в тавана. Турците се изплашват и избягали.“

Три дупки имаше в гредата на тавана, която аз с очите съм виждал. Над входната врата бяха издялани с нож от ханджията датите, на които Левски е посещавал хана. А от вътрешната страна на тежката врата

със сюрме личеше издълбан с нож лично от Левски негов подпись.

На мястото на някогашния хан е поставена паметна плоча:

„На това място се е намирал Вълчовия хан, където през 1870–71 год. е отсядал Апостолът на свободата Васил Левски по време на своята революционна дейност в Софийския край.“

Драгалевският манастир „Св. Богородица Витошка“, наричан още за „пред турските власти“ „Токмакълъ манастир“, е най-личният от прочутата „Мала Света гора“, разположени в полите на Витоша и свързаните с нея Плана и Лозенска планина. Манастирът е основан от цар Иван Александър (1331–1371). През последните десетилетия на Втората българска държава се разгръща в обширна манастирска обител. Пощаден от османските завоеватели, манастирът продължава и в годините на робството да бъде център на книжовна и просветителска дейност. През 1476 г. със средствата на софийския болярин Радослав Мавър е обновена и украсена със стенописи старата черква. В началото на XVII век централната част на храма е отново изографисана.

Потулен в пазвите на планината, сред вековни букаци и бистри води, манастирът е не само твърдина на българщината и вярата, но и място на тайна бунтовна дейност. В годините на националноосвободителните борби манастирът се превръща в едно от средишата на революционна изява. Сам Димитър Общи потвърждава това, като заявява пред съдебната комисия, че Генадий взима и отвежда Левски в манастира, с поръчение той да го чака във Вълчовото ханче във Връждебна.

Игуменът на манастира отец Генадий е близък другар на Апостола на свободата Васил Левски и дейно участва в освободителното дело. Тук Апостолът намира най-сигурно убежище и превежда заседания на революционните комитети от София и околните села, среща се със сподвижници. А в ливадите около манастира съзаклятиците се обучават в стрелба.

През есента на 1870 г. в старата жилищна сграда на Драгалевския манастир В. Левски полага основите на Софийския тайен революционен комитет с псевдо-

нима Исаак Хайн. Това става по времето на третата му обиколка на България.

„Яви се един ден в София прочутият главен двигател на въстанието Васил Левски, пише в „Животописание на Хаджи Боне Петров“ от с. Герман, Софийско, беше слязъл в казиното на Димитър Трайков – един от най-първите граждани, който беше член на Идаре мезлиши при пашата... Така и днес при доходното на Левски пак се събрахме в казиното на Трайкова и си поприказвахме по разни въпроси. На заранта Левски си замина по работа.“

Споменатото казино представлява нещо като кафе и се помещава в хана на Димитър Трайкович, който се намира в българската махала „Варош“ – източно от църквата „Св. Крал“. В този хан Левски пренощува многократно. След Априлското въстание ханът е опожарен от турците.

Друг софийски хан, в който гостопримно отсяда Левски е Хаджимановият в Баня бashi махала, зад минералната баня. От „Животописанието“ на хаджи Боне Петров научаваме също така, че заседанията на Софийския таен революционен комитет стават и в неговия хан на Солни пазар. Тук Левски се среща с местните революционни дейци и тия от околните села.

Писмените извори са твърде оскудни за да илюстрират дейността на Левски и Софийския революционен комитет. За тях научаваме от джобното тефтерче на Апостола и негови писма, където са отбелязани имена на софийски дейци, комитетски сметки и места за срещи. Тези данни по-късно се допълват със спомени на съвремениците. Софийският таен революционен комитет се разраства и заема централно място в Югозападна България, а негови дейци се ползват от правото сами да организират такива. Софийският комитет координира работата на многобройните селски комитети около София.

След Арабаконашката афера и последвалия процес, мнозина от членовете на комитета в София и сподвижниците от селата са разкрити и арестувани, а някои от тях изпратени на заточение в Диарбекир.

Апостолската шетня на Левски из Софийско оставя трайни следи сред шопите. Наскоро след гибелта му революционният комитет в София отново е възстано-

вен, за да държи будно съзнанието на софиянци до Освобождението през 1878 г.

Изтъкнати дейци на Софийския революционен комитет са били: Христо Стоянов (1845–1895) от София, председател на Софийския революционен комитет, участник в църковните борби, управител на софийските училища. Завършил е право в Московския университет. Взима дейно участие в Априлското въстание, а по време на Освободителната война е в щаба на ген. Черкаски. След Освобождението е бил министър на правосъдието и професор в Софийския университет.

Христо Ковачев (1845–1911) от Сопот, секретар на Софийския революционен комитет. В София е учител по турски език. След Арабаконашкия провал е съден и заточен в Диарбекир.

Димитър Ножаров (1842–1897) от Неврокоп (дн. гр. Гоце Делчев), касиер на Софийския революционен комитет. Имел е право да създава революционни комитети в Пиринския край. Задържан е по процеса на Димитър Общи.

В спомените си учителят Христо Ковачев, секретар на комитета, пише: „... Димитър Ножаров (търговец на железария), стана един от основателите му и редовен сътрудник на Апостола... Той беше душата на Софийския комитет и Апостола много пъти е намирал убежище в къщата му, като бил подкрепян материално от него...“

Членове на Софийския революционен комитет са били: Стоян Малинов и Димитър Трайкович (1818–1880) от Велес. Виден търговец, обществен деец и възрожденски дарител, тачен софиянец от българи и турци. Съдържател на най-добрая хан в София. Тук е заседавал революционният комитет, а Левски намира убежище.

Нека да споменем някои от сподвижниците на Апостола и на Софийския революционен комитет. На първо място това е отец Генадий (Иван Стоянов Ихтимански) (ок. 1832–1900) от Ихтиман. Вече разказахме нещичко за него. Другар е на Левски още от Първата българска легия. Отец Генадий бил в приятелски отношения с турските власти. Така през м. май 1871 г. софийският паша Есад го поканва на голямо

угощение в конака, където той пристига с Васил Ив. Кунчев, като манастирски слуга.

Заради неспокоенния му житейски друм е наречен „скитникът Генадий“, скита се по Влашко и Богданско, по Маджарско и Банатско. Генадий на младини е знаменосец на Ильо войвода, после игумен на горно-банския манастир „Св. Крал“, прекарва няколко години в габровски и сливенски манастири. Последните години от живота си е в Рилския манастир.

Хаджи Боне Петров (1836—1900) от с. Герман, Софийско. Неговият хан на Солни пазар е място за тайни събрания и срещи с В. Левски. През есента на 1877 г. е изпратен на заточение.

Никола Крушкин Чолаика (1830—1877) от с. Бистрица, Софийско. Бил е дякон в Драгалевския манастир. Като ходи да събира милостиня по селата на Софийска, Самоковска и Орханийска окolia, има случаи да се срещне и с приятели, с Васил Левски. Никола Крушкин основава революционни комитети в селата около София. Той напуска Драгалевския манастир и отваря бакалница в Куручешме (Съдебната палата).

Няколко дни преди влизането на руските войски в София, за да сплашват софиянци, на оживени кръстовища и мегдани в града увисват на бесилото четирима бунтовници. На 15 ноември 1877 г. на Конски пазар е обесен Киро Селянчето от Ярлово, Стоян Неделчов, Книжаря обесват на Капана, Георги Стоицов — на Шарен мост. Никола Крушкин — Бакалчето е обесен пред дюкяна си в Куручешме, като казал: „Аз роб ще умра, но българският народ свободно ще живее.“

По същото време за Диарбекир потеглят хаджи Мано Стоянов, Димитър Трайкович, Димитър х. Коцев, Димитър х. Манов, Димитър Митович, Никола Досев, х. Боне Петров, Атанас Филипов — Абаджията, Манол Грозданов. От село Желява, Софийско, са заточени Тоне Крайчев, поп Стоян Попленков, Стоян Младенов (Мечката) — починал в Диарбекир. С въриги на ръцете е отведен и Атанас Филипов, търговец от София, заточен през 1877 г.

Страшният удар срещу софийската революционна организация бил преодолян благодарение революционните комитети от Софийско. По това време Игнатий Рилски, монах от Рилския манастир, учителствувал в

София. След гибелта на Васил Левски, именно той възстановява разпадналия се Софийски революционен комитет.

За връзките на Илия Джагаров (1843—1902 г.) със Софийския революционен комитет оставя ценни спомени неговата съпруга Мария Джагарова. Дъщеря е на поп Павел, обесен от турците при освобождението на София.

През 1937 г. във връзка със стогодишнината от рождениято на Васил Левски, по страниците на вестник „Мир“ се води спор под рубриката „Де са костите на Левски?“

По този повод журналистът Никола Станчев пише:
„... много пъти съм беседвал с баба Мария по делото на мъжа ѝ, като четник от Ботевата чета.“

При съвършено спокойни разговори, при чаша кафе, неведнъж съм разговарял, освен за миналото на мъжа ѝ във връзка с бунтовническата му дейност, но и за неща, свързани с дейността на Левски.

В мене е останало убеждението, че покойният ѝ мъж, не е бил чужд на Софийския революционен комитет и от там тя е знаела доста комитетски работи...“

С името на комитета Илия Лазаров Джагаров е свързано едно вълнуващо предание, което и досега буди удивление. Наскоро, преди смъртта си през м. януари 1902 г., той поверява на жена си и трите си деца следното:

„Помнете, да знаете, може да потрябва някога за историята, къде и как е погребан Васил Левски.“

И това предание е следното.

Левски навсярно е погребан в близките до бесилото „позорни гробища“ за престъпници, където е бил захопен и Димитър Общи. Тялото на Апостола е тайно откраднато и препогребано в олтара на черквата „Св. Петка Самарджийска“ на ул. „Мария Луиза“ в центъра на града, на стотина метра северно от черквата „Св. Крал“.

Това предание се предава, не само в потомството на Илия Лазаров, то се знае и в с. Локорско. През 1923 г. локорчанинът Косто Стоянов Пуняков направил голям курбан в черквата „Св. Петка Самарджийска“ за свят полуувековен помен на дякон Васил Левски, където той е бил погребан. Старият тогава овчар Косто Стоянов през целия си живот тъгувал, че родителите

му не позволили да се включи в четите на Филип Тотю и Панайот Хитов, минали през 1867 г. през Локорския балкан.

Писмени сведения за гроба на Васил Левски ни оставят баба Мария поп Паивлова през 1936 г., тогава тя е на 86 години и дъщеря ѝ Анастасия Илиева Бокова през 1956 г., 71-годишна, разпитана от проф. Христо Гяуров от Духовната академия в София.

Независимо от някои различия в подробностите, спомените на двете жени за мястото на погребението са еднакви.

Баба Мария разказва:

„... Тялото на Апостола е било погребано от поп Тодор, много близко до бесилката ... Тялото на дякона Левски е откопано от тогавашния клисар при днешната църква „Св. Параскева“ на ул. „Мария Луиза“ и погребано в олтара на същата църква.“

Този подвиг е извършен от покойния Христо Хамбарков, който е бил във връзка с членовете на Софийския революционен комитет.“

В спомена на дъщерята Анастасия Бокова се разказва, че Христо Хамбарков е действувал заедно с Илия Джагаров. Двамата опоили с вино стражата, която пазила трупа.

„... Моментът бил удобен, разказва Анастасия Бокова. Баща ми и дядо Христо свалили трупа от бесилкото и го сложили в чувал, предварително пригответен. Баща ми взел чувала на гърба си, а дядо Христо свещенник с фенер. Дължа да отбележа, че баща ми беше здрав и як селянин и до края на живота си остана чистински хъш. С мъка и не без страх, те стигнали до църквата „Св. Параскева Самарджийска“. Там ги очаквал свещеникът от църквата поп Кръстю, презимето на когото не си спомням. Свещеникът опиял мъртвеца и след това го пограбали в олтаря на църквата — от лявата страна. Това е велик подвиг на смели и силни духом българи...“

И това, което прави преданието толкова интересно е фактът, че при направените археологически разкопки на черквата „Св. Петка Самарджийска“ през 1956 г., от лявата страна на олтара е намерен скелет.

За гроба на Васил Левски народната памет е спасрила още предания, които взаимно се изключват.

Според английската писателка Мерсия Магдермот, написала книга за Апостола, Левски не се нуждае от гроб, той е във всяко българско сърце.

Но, да не забравяме, че Левски ни оставя следните заветни думи:

„Ако ме обесят поне ще ми остане гроба в България и всякой ще го знай.“

След залавянето на Димитър Общи революционната организация е застрашена от провал и отец Генадий се отправя за Сърбия и на 28 ноември 1872 г. пристига в Белград и се явява на войводата Панайот Хитов. Ето как Хитов описва тази среща:

„... От София дойде един калугер, който бил игумен на Драгалевския манастир. Този манастир е близо до София — на един сахат (час). На този калугер името му е Генадий. Той каза, че бил член на Софийския комитет и като уловили Димитър Общи... и го докарали в София — изказал няколко хора от София и от селата. И пратили от София жандари да уловят и игумена Генадий (а той) ... успял, та се метнал на коня си, побягнал и дошъл в Сърбия и дойде при мене и ми разказа за работата как се е случила...“

Друго място, което напомня и досега за шетията на дякон Васил Левски в Софийско е къщата на Веде Митров в с. Биримирици (дн. кв. Бенковски — София).

Краеведът Петър Ангелов от това село разказва:

„... Било е 2-ри ноември 1871 година. Един поп на кон и един момък пешак чукат на портата на биримиришки свещеник Георги Величков Суртуленски. Поп Георги отваря страничната вратичка, озърта се и пита кого търсят. Но когато пътниците влизат в къщата, свещеникът широко отваря обятия, прегръща и целува гостенина-поп и пита:

— Отче Генадие, това ли е апостола Левски?

И без да чака отговор, поп Георги топло и сърдечно препръща Левски и кани двамата на софратата...“

Ето и спомена на поп Георги Величков, писан малко преди смъртта си през 1879 година:

„На 2 ноември 1879 година при мен, поп Георги Величков от село Биримирици, дойде Кумитата Поп Генадия, заедно с войводата дякона Васил Иванов Левски, та ся разговаряха по некакви тайни кумитски работи с по-първите хора от нашето село — Нако Сла-

сов, Петко Христов, Младжо Велев, Веле Митров, а за арахангелов ден, когато аз тръгнах по селото да светим вода, с мен тръгна по къщите да ми писалта Васил Иванов Левски. И когато отидохме в къщата на Веле Митров, там заварихме паднал на конак турчина Тапиджията с още двама заптиета и веднага тапиджията ни каза: „Домниче, върши си работа каквато му е реда и обичай“ и ние като почнахме водосвета пръв тапиджията стана, а веднага и другите станаха прави и докато извършихме водосвета, те полу-
наведени си туриха ръцете на гърдите, а дякона така ясно и сладкодумно четение, та който слушаше, косата му настърхваше и от радост не можеше да не му потекат сълзи. А когато свършихме водосвета, Тапиджията ме запита: „Домниче, исала, чetti, чetti момчето, не се шегува — халал да му е верата и майчиното млеко.“ Аз му рекох: „Сега се учи ага, та ако прихвата, за него си е — може или поп, или даскал да стане.“ А Тапиджията ми каза: „Нека се учи, сега е млад, сега му е времето.“ Ама какво го гледаш от него ще стане нещу.“ А подир това го запита „От где си, бре, чорбаджи?“ Дякона му отговори: „Ас съм от Карлово Ага.“ „Е, как юси попаднал тадева?“ — питаш го Тапиджията, а дякона му отговори: „Избегах от това диване Левски, който не оставя на мира нито Царя, нито нас, мирната рая, постоянно ни иска ту пари, ту хора за кумити постоянно го търсят, та и ние ня-
маме мира покрай него, говорихме му да се махне от тая работа, но той не се разбира и най-подире поч-
нахме да бегаме от него, и аз решух тадева ега може или поп или даскал да станем, защото знам малко книга.“ „Виждам, немалко, а повечко знаеш“ — каза му Тапиджията, а след това добави Тапиджията: „Не-
ма защо да му се сърдите и на Левски, защото това е божия работа — може бог така да е казал — той му е дал тоя акъл. Нали бог ти е дал тоя акъл да из-
бегаш от Левски чак тук. Каквото е казал Господ — всичко ще стане.“ След това се сбогувахме с Тапиджията и той ни каза: „На добър път и да ви води гоепод!“

И така, Левски идва в Биримирици на 2-ри ноември, а основава Биримиришки комитет на 8-и ноември 1871 година.

Какво прави Васил Левски в Биримирици цяла седмица — от 2 до 8 ноември?

Отново четем писмените сведения на Петър Ангелов от с. Биримирици.

„Към края на 1871 година Васил Левски отново обикаля комитетите и подготвя Общото събрание на Българския революционен централен комитет (БРЦК), което той ще свика в Букурещ през м. април на 1872 г. При тая именно обиколка той идва в Драгалевския манастир, а от там и в селата около София.

Ние можем да допуснем, че през тая седмица Левски не е стоял непрекъснато у поп Георги в Биримирици, а е посещавал, денем и нощем, и околните села: Погледец, Требич, Шияковци, Мировяне, Локорско и други, вероятно придружаван от някой местен човек или от самия поп Георги.“

Вечерта на 8 ноември 1871 година у дома на Веле Митров е учреден Биримирикият таен революционен комитет. Пред камата и револвера на Апостола и евангелието на поп Георги се заклеват: домакинът Веле Митров, поп Георги Величков, Нако Спасов, Дураков, Кола Новачки, Петко Ристаков, Младжо Велев, Геле Петков и Геле Китов от Обрадовци.

За председател на така сформирания революционен комитет е посочен от Левски и избран поп Георги Величков, а за касиер — Геле Китов.

Поп Георги Величков Сургуленски е роден през 1817 г. в с. Локорско. През 1842 г. в Биримирици се открива килийно училище и той е повикан за учител, където учителствува 18 години. През 1860 г. е ръкоположен за свещеник и му е дадена енория от 12 села: Биримирици, Обрадовци, Куманица, Негован, Погледец, Требич, Илиянци, Враждебна, Връбница, Орландовци, Малашевци, и Подуяне. Връзката му с тези села спомага безпрепятствено да се върши и комитетска дейност. Поп Георги Величков има двама сина и две дъщери. Умира през 1879 г.

Нека научим още от краеведа Петър Ангелов какво е сторил Биримирикият комитет:

„Биримиришкият революционен комитет се е свързал с комитетите в селата Требич, Обеля, Куманица, Кумарица, Слатина и Драгалевци. Събирал е членски внос и „аризмо“ от всички възрасни селяни в Биримирици и Обрадовци.

Тоя комитет впоследствие, през 1872 година изпрати на Българския революционен централен комитет в Букурещ съ branите от околните села пари, занесени там от касиера Геле Китов и някой си Донко от село Погледец. Там, в Букурещ, парите били предадени на Васил Левски.

Тоя комитет на 6 февруари 1873 година изпрати трима свои членове към село Слатина — да спасяват заловения и осъден Левски.

Тоя комитет в зловещата нощ на 6 февруари 1873 година оповести гибелта на Апостола със среднощния по гребален звън на биремирската църковна камбана.

Тоя комитет през м. декември на 1877 година изведе цялото население на Биремирци и Орландовци да посрещне с дарове и сълзи „руските кавалеристи — освободители.“

Много са народните предания, в които се разказва за тайните пътеки на Апостола в Софийското поле. Твърди се за посещенията му в Курилския, Буховския, Илиянския, Шияковския, Люлинския и други манастири, за основани революционни комитети в Мировяне, Костинброд, Локорско и други.

Името на Апостола е широко известно и тачено в Шоплука. За него се пеят песни, разказват се предания. Той е патрон на училища и читалища. На Левски принадлежат думите:

„За борбата ѝ нам трябва барут и книги, пушки и читалища, ножове и училища.“

За пословичната скромност на Апостола народният поет Иван Вазов пише в един свой разказ:

„Попитаха го един път селяните от Софийско, дето той устройваше трескаво комитети:

— Бай Василе! Когато се освободи България, кого ще турим за цар?

— Ако се бием с турците само за цар, то сме глупци. И сега си имаме султан. Нам трябва не господар, а свобода и човешко равенство — отговори Левски навъсено.“

Песните за Васил Левски, възпяващи неговото дело, подвиг и саможертва са намерили трайно място в народното ни творчество. Една такава песен е записана в с. Негован, Софийско от Бона Василева през 1944 г. от проф. Стойко Стойков.

ТА ОБЕСИХА МЛАД ВАСИЛ

Васил на макя говоре:

— Мамо ле, стара мамо ле,
мене ме абър достигнà
да идем, мале, да идем
земята да разлюлеем,
бугарско царство да стане!

Макя му тио говоре:

— Да идеш, сине, да идеш,
живо и здраво да дойдеш,
още по-здраво да дойдеш
и да докараши, Василе,
църнà робиня със роби.

Васил ѝ тио говоре:

— Мамо ле, стара мамо ле,
я като, мале, отидем,
я живо нема да дойдем
младо че да ме уловят,
та младо че ме обесят
у тая пуста София
на чернелките бесилки.

Да слушаш, мале, да слушаш,
гарвано кога заграче
на наште порти големи,
тогай че мене да фанат,
че фанат и че обесят.

Па ойдё Васил айдучé,
седем години поодý,
та си дружина поводý
по тая гора зелена.

Па се Васил фанàли,
та закàрали млад Васил
у тая пуста София,
та обесиша млад Васил
на чернелките бесилки.

Гарвано грачи на порти.
Ка го е майка видéла,
дребни си сълзи порони,
че са си Васил фанàли,
фанали и обесиля.

ЛЕВСКИ В ЛОКОРСКО

Идвал ли е Апостолът в Локорско?

Ако се съди по запазените спомени от жителите му и не само от тях, отговорът може да бъде само положителен.

Никола Деков, читалищен деятел от с. Куманица, записва следния спомен от Димитър Михайлов, бивш учител от с. Мировяне.

През 1908 г. Ило Божилов, родом от с. Куманица (дн. с. Кубратово), приведен зет тогава в с. Мировяне, около 56–58 години, му щъбщил:

„Било зимно време. Двама мъже (от Куманица) го извикали в една къща, където се събрали 5–6 селяни и един непознат, облечен в кожух. Селяните му казали да заведе непознатия в Локорско, като мине през полето. По пътя непознатият селянин приказвал с него, но щом дошли до селото, казал на Ило да се върне, а той отишъл при свой приятел. Пред Ило непознатият не се открил, но като се върнал и отишъл при селяните, които го пратили, те казали на Ило: „Слушай, никъде няма да разправяш за това и за момчето, което заведе до Локорско. Това е Васил Левски. Чу ли? Никому нито дума!“

С достоление на столетница е старата попова къща в Локорско. Столетни дъбици крепят снагата ѝ още от лето 1857-мо, както е изсечено на желязна розетка около халката на яката дъбова врата. Тази лична за времето си къща, с широки одаи и плетени стени е покрита с турски керемиди, а не със слама ръженица.

В дома на поп Стоил са бити на „фалага“ локорчани, че на турци не се покоряват, на гария (ангария) не излизат, че с комити скритом общуват. И докато жените в уплах, стъписани отварят залостените врати пред смръщените лица на турците, мъжете вече прекрачват прага на задната „мала врата“ и се прехвърлят през плетищата на дворовете...

Тогава на „фалага“ откарват жената на избягалия, какъвто е случаят с баба Стана Божинова. Бита е „на босо“ по стъпалките докато пусне кръв и „свет ти се завие“. После лази, за да си отиде.

Заможен е поп Стоил. И ханът сред селото нему принадлежи, при това божи служител. Та затова и турците му се доверяват, в неговия дом и хан на конак падат. Мирно и чинно ги посреща „верният“ човек на турската власт, доволни са турците, не един локорчанин негодува тайно срещу попа. Та как са могли да знаят тия локорчани и доверчивите турци, че този мъдър и сербез божи служител, нощем по петльово време гост посреща.

И какъв гост — сам Левски!

Не веднъж, привечер в двора му пристига ябанджия (пътник от чужд край), уморен, прашен, като човек, който търси прехрана.

— Въведете тоя човек при стоката, па му фърлете нещо да се завие да преспи! — спокойно поръчва дядо поп.

Така и правят ратаите, след което се разотиват по домовете. А посред нощ полека се отваря тежката врата на старата попова къща. Затваря се попът с този заморен ябанджия, този баш комита на комитите, денем и нощем търсен из цялата Турска империя.

Друг път, посрещ бял ден, се появява мънистар.

— Мънистар дошъл, мънистар — шепнат жените и слухът се разнася от къща на къща. Търгува напетият мънистар, предлага стоката си на моми и невести. А когато се стъмни, попадията се чуди какви ли работи ще да има попът с тия мънистар, та току се затваря с него в одаята с часове. Но не смее да попита, че строг е поп Стоил и не обича да му се месят жени в неговите работи. Чак след обесването на Левски разбират локорчани кой е тия мънистар.

Така разказват баба Тодора Попова, снаха на поп Стоил и баба Стойна Гатова, негова дъщеря. Разказите им се помнят и днес от правнуците на дядо поп.

А ето и спомените на дядо Дончо, син на поп Стоил, дългогодишен даскал в селото:

„Кога и как се е събирал Левски с брат ми Петко, не знам. Аз бях деторляк, та мене нищо не казваха. Ама това много добре знам, че една вечер дойде

човек дома, аз го непознавах. Дядо поп го прие в одаята. После дойде Гъоше Юнаров. Говориха си един-два часа насаме и вечеряха. Брат ми го нямаше.

Наредиха ме та го изпратих до „шипката“ под селото. Сбогува се с мене и каза: „Поздрави бате си Петко и му кажи, че Дякона те търси.“

Знам и това, че след този случай бях в полето в „Стара ливада“. Мина край мене човек, позна ме и аз го познах. Той ме запита: „Искам да ида да се видя с бате ти.“

Не е у дома, отговорих му аз, а е в гората. Росеше дъжд, та му предложих да стоим под пласта (сено), докато мине росата. Той каза: „Няма защо, сега е хубаво време за пътуване.“

Това бе по същото време, кога в Арабаконак бе разбита турската хазна и желявският поп и Тоне Крайчев от същото село ги закарали в Диарбекир.

Тук, в дома на поп Стоил, в широката източна одая, с опушени почернели греди, от която може да се излезе навън направо през „мала врата“, през късната есен на 1871 г. е основан частният революционен комитет в селото. Пред револвера на Апостола и кръста на поп Стоил, с лица озарени от бледата светлина що идела от иконостаса, клетвени слова изричат:

Свещеник Стоил поп Петков — избран за председател и членове: Петко Попов, Гъоше Хранчов Юнаров, Богдан Божинов, Тошко Димитров — Старейшината, Илия Лазаров Ганчев — Джагаров, братята Мико (Михаил) и Петко Христови — Лимборови, Величко Кодузов и Божин Кръков.

Дани за съществуването на таен революционен комитет в Локорско и за посещението на този комитет от Левски се намират в записките на Стойчо Богданов Божинов (1869—1947), от същото село, учител. В тези записи, писани през 1926 г. и разказващи главно за просветното дело в Локорско преди Освобождението и борбата срещу турското робство, са и спомените на Дончо Попстоилов и Витко Божинов за срещите им с Левски.

Стойчо Богданов пише следното:

„Дядо Дончо Попов, като говори за това (за комитетското движение), казва: „Брат ми Петко Попстоилов, дядо Стоил и Гъоше Ранчов (Юнаров) били

таен комитет, Един път, една вечер дохажда у нас непознат човек. Брат ми го нямаше. Дядо поп (поп Стоил) го посрещна и го заведе в неговата стая. После дойде и Гъоше Ранчов. Разговаряха дълго през ноща и рано сутринта си отиде. Изпратих го до търницата под село, направи сбогом и каза:

— Кажи на бате ти, Дякона търси.

Се по същото време за това говори и Витко Божинов Лукарев. Бил на бачията си в гората.

„При мене дойдоха след едно пладне двама непознати хора. Единият беше с черна брада, а другият — без брада и рус. След малък разговор аз ги нагостих. На тръгване ме замолиха заранта рано да им занеса нещо за ядене. Посочиха ми местото над Магарановата кочара, при черешите. Носих им две зарани подред и заминаха на някъде. Разбрах още тогава, че са комити и се пазят от властта.

През същото време имаше в селото турчин-фалагар. Търсеха чично ми Богдан Божинов да го бият, че носил храна на комити. Но той се скри. Те закараха сред село стрина ми да каже къде е мъжът ѝ. Имаше (в село) двама-трима турски подлизици: Боне Кривото, и Митър Къочеко, които ни клеветеха и преследваха. Тогава тия подлизици наклеветиха още и Пешо Манолов, Беле Стоилов и Гочко Кристов и (всичките) бяха бити от фалагара до смърт.“

Разказът на дядо Витко се схожда с разказа на Бочо Магаранов от с. Войнеговци по тоя въпрос. Бях учител в с. Войнеговци и дядо Бочо ми разказа за „турско време“.

„Аз, казва той, бях деторляк тогава. По едно време гледам идат двама попове право към нас. Откъде ги съгледа дядо, току ги посрещна на портата. Единият беше по-стар, с черна брада, а другият по-млад, къясав и рус. Продумаха си помежду си нещо и повикаха един човек та му казаха нещо. После се заптиха към черквата. Издумаха, че това било владиката с дякона си. След малко време, ето че идат повече хора. Някои от тях се разотидаха по домовете си, а поповете с дядо Магаран и с още двама-трима влезоха у нас да гостуват, а нас ни изпъдиха. Като се нагостуваха, дядо ги изпрати към Локорско, но един издумаха, че завили към гората.“

Тия показания на дядо Бочо се схождат с ония на дядо Витко и дядо Дончо, от което може да се вярва, че Левски е посещавал тия места.

Гаврил Богданов, юрист, син на Стойчо Богданов и Кирил Дончев, внук на Дончо Попстоилов, също слушат от Дончо Попстоилов слuchаите за идването на Левски в дома на поп Стоил в Локорско. Освен това той разказва на тях, че е очевидец на обесването на Левски, като прислужник на свещеника, който го изповядва тогава. По това време той е ученик в София, в III клас на българското училище. Свещеникът, на когото е възложено изповедването на Левски, поискал да му изпратят някой ученик, за да му прислужва при този акт. От училището изпращат него, (Дончо Попстоилов), като син на поп, който е запознат с тази работа.

„Когато доведоха Левски до местото, ние бяхме вече там, разказва дядо Дончо. Левски изглеждаше бодър, спокоен, никакво малодушие не се четеше по лицето му, държеше се свободно. При започване на изповедта, като слушаше свещеника, той хвърли поглед към мене, вгледа се и се усмихна. Вероятно ме позна. Аз се смутих, уплаших се, да не би да ме запитат, „познавате ли се?“ Свещеникът забеляза неспокойствието ми и ме съмърми:

— Какво става с тебе, момче, дръж здраво кадилницата, ще я изпуснеш.

Времето беше студено, мразовито. Мене ме обхвата треска, не само от студ, но и от страх. Когато изповедта свърши, Левски се отдели от нас, заобиколен от заптиетата, но все така твърд, спокоен. При изкачването на подставката под бесилото, той скочи бодро, пъргаво, изгледа присъстващите наоколо, погледна пак към нас — усмихнат. Аз се уплаших още повече и забих погледа си към земята. Докато джелатите се готовеха за изпълнението, Левски извика с висок глас:

— Българио, за теб умирам аз!

Това бяха последните думи на Левски.

Уплахата ми от ужаса, който преживях тогава бе толкова голям, че цял месец лежах болен.“

Много от тези данни преди време припомни и публикува Искрен Азманов.

Същественото е, че съзаклятниците от Локорския

таен революционен комитет участват дейно в национално-освободителните борби на българския народ. Илия Джагаров, който е бил и куриер на комитета, е хъш от Влашко и Ботев четник. Неговото участие в препогребването на Васил Левски не е случайно. Проф. Христо Гяуров в статията си „Гробът на Васил Левски“ пише за Илия Лазаров:

„... Може да се допусне, че той е дал на Христо Ботев някои подробни сведения за обесването на Васил Левски, които са били използвани от Ботева в стихотворението му за Васил Левски...“

Разбира се, далеч не само той е близък на Апостола.

Братята Михаил и Петко Лимборови са доброволци в Съръбско-турската война от 1876 г. в четата на войводата Христо Македонски. В Руско-турската освободителна война през 1877—1878 г. Михаил Христов е опълченец в VI дружина.

Величко Кодузов и Богдан Божинов също участват в Руско-турската война.

Тошко Димитров — Старейшината, като кмет на селото е представител на местната българска власт в комитета.

В записките на Стойчо Богданов Божинов най-често се споменават имената на Петко Попстоилов и Гьоше Ранчов Юнаров, като лица, които имат пряка връзка с Васил Левски. Това са най-изтъкнатите представители на революционния комитет в Локорско. За тях, Стойчо Богданов дава следните характеристики в записките си:

„Петко Попстоилов е завършил IV клас в София. По това време е считан за доста учен човек. Знаел е отлично турски език, както говоримия, така и писмения. Могал е свободно да превежда от турски на български и обратно. След Освобождението е повикан веднага на работа в София — взет със стражар от домашната работа и заведен в града. Назначен е за секретар на Софийското съдилище. След това е бил повишен за съдия в гр. Кула, където се разболел и починал сравнително много млад.“

Гьоше Ранчов Юнаров е бил един от будните и просветени хора в Локорско. Учил се е в локорското учи-

лице. След Освобождението е избран за народен представител в състава на Великото народно събрание за изработването на Конституцията в гр. Търново. Той е първият кмет на Локорско след Освобождението. Бил е привърженик на либералната партия, голям русофил.“

Проф. Ст. Каракостов, автор на няколко труда за Апостола, твърди следното пред Георги Тахов:

„Левски посещава за пръв път Локорско през 1870 г., когато е основан и Софийският таен революционен комитет. Два дни след клетвата той обикаля някои от най-будните софийски села, за да събере лични впечатления от замисления Софийски революционен пръстен.“

Може да се приеме, че това е годината в която Левски се среща за пръв път с бъдещите участници в Локорския комитет.

Не е без значение мнението и на писателя Любомир Дойчев:

„Тези факти за посещението на село Локорско от Васил Левски, дават пълно основание да се приеме, че в Локорско е съществувал добре организиран таен революционен комитет, в състава на който са участвали вероятно по широк кръг хора от тези, за които се говори в записките на учителя Стойчо Б. Божинов.

Името и делото на Левски са били много популярни сред жителите на малкото, но будно село Локорско, не само по онова време, но и след Освобождението.“

Младият народен учител и поет Христо Витков от Локорско посвещава на Левски следното патриотично стихотворение със сюжет из пълния с премеждия негов живот.

ЛЕВСКИ

В улицата се зазяпва
Сиромах въгляр, —
Ту кобилката подръпва
Ту прави пазар.

Гугла овча над очите
Е нахлупил той

И препасал си полите
С кълчищен повой.

Турци кръстом наседали —
Пушат нархиле,
Неспокойни, пребледнели
„Работата зле.“

Тук избягал тоз комита
Тоз — Дервиши Аслан,
Тука — саждите омита
В някой стар таван!”

А кобилката опъва
Младият въгляр,
В заптиите се спъва
Моли млад и стар:

— Аго, ха, кюмур ока е
Тридесет пари!
— Много сакаш, скъп е бае
— Скъп е, но гори!

Бесно тичат заптиите
По широки град,
Гледат хората в очите
Левски търсят с яд.

— Тука хан ли е, бре ага?
Той запитва пак.
— Хан ли? — ще ядеш тояга
— Пацюви конак!

И въглярът той се щура
Морен изпотен,
Не похарчи се кюмуря
В тоз тревожен ден.

Стихотворението е печатено в детското списание „Звездица“ през 1911 год. кн. 5 и 6. То не е само художествена творба, а своеобразен поетичен „запис“ на разказаното от съвременниците на Левски. Именно от Локорско се връща той в София като „въглищар“ — една от многобройните „професии“ на Апостола. Поне

така твърдеше Любомир Дойчев, проучил не само селищата посещавани от Левски, а и неговите укриватели. А в Локорския край той бе издирил над двадесет местности, в които са се „гасели“ дървени въглища по време на робството. А такива „юмюрджии“ е имало и около селищата в полите на Витоша, като Бояна, Драгалевци, Бистрица и Горубляне — удобен претекст да се обикаля от селище в селище. Огърлица от революционни огнища свързани с делото на Левски.

РЖАНА ВСЕ ЗА ЮНАЦИ РАЗКАЗВА

Слънцето щом заседна зад горите, мракът сякаш изпълни от Палов дол, тръгна нагоре към Манчовата махала. Майската нощ в планината ляга бавно, изпълнена с тайнство и дъх на машерка. Постепенно секват подвикванията на овчари и козари, само от време на време похлопват немирни кози.

Край високите буки на Ржана, свити като орлови гнезда, надничат къщиците от Манчовата махала. Притиснати от каменните плохи на покривите си, те изглеждат сякаш сраснати с планината. От стръмните им дворове се разплитат пътеки, що препасват долища и чуки и напомнят, че и тук живот тече. А една пътешка отвежда всички до „студно“ кладенче.

Тази майска вечер с нищо не се отличава от другите вечери в балкана. Хората и стоката подвиват уморени нозе. Невидимо гасне жарта в огнището. Само в къщата на дядо Гацо Манчов става нещо необичайно. Укритите от него двама Ботеви четници — Илия Лазаров от софийското село Локорско и Ангел Тодоров от село Казъл Мурад, Разградско, тази вечер си отиват.

Три дни и три нощи дядо Гацо не бе на себе си. Сън го не хваща. Все му се чини, че някой ходи из двора. Денем пасе стадото по затулени поляни, а очите му тревожно шарят наоколо. С кръстци преминават, ту башбозушки потери, ту орди от аскер. Узна всичко, що се говори между людете за бунтовниците пръснати из кориите. Вечер се връща изморен, не толкова от ходене по стадото, колкото от ядове по разбитата чета.

— Бре, тюхка се дядо Гацо, как не можаха да завардят момчетата, като ягнища ги изловиха по кошарите.

Щом залаят кучетата на човек и потерята се юрват на татам. Мнозина, завалините, откараха вързани като до-

бичета по каменистия път за Орхание. Други — куршуми ги застигнаха.

Гостолюбивия балканджия дядо Гацо храни укритите четници с качамак и козъ мляко и те скоро позаякват и си отпочиват. И все им разказва какво е чул и видял. След три дни пукотевиците утихват и всичката тая сган се омете. Възвръща се пак тишината в кориите и отново запяха птиците.

Дойде часът на раздялата.

В одаята, освен гостите, край ниската трапеза седят още неколцина мъже от махалата, на които дядо Гацо им се доверява. А пламъкът на догарящата борина откряваше брадясалите лица на четниците, към които са отправени на всички погледите. Разговарят тихо. Събраните тук балканджии слушат вторачено бунтовните мъже. Най-неспокoen е дядо Гацо. Изпитващ той безмерна радост, прилив на сили, заради тези живи юнаци, тръгнали царщината да събарят, насила курбан да стават.

— Честит съм, клати глава дядо Гацо, че в моя дом посрещнах двамина комити от дружината на Ботьов войвода. Доживях да видя с очите си такива момчета. Той гледаше с умиление изморените лица на двамата мъже, а в очите им се чете толкова наಸъбрана мъка през тези дни.

Илия стана и рече:

— Да вървим, път ни чака!

После се сбогуват набързо с мъжете, които остават в одаята. Дядо Гацо, без да се мае, тихо отвори малката вратница на двора, следа наоколо и кимна с ръка. В едната ръка държеше букова тояга да се подпира като водач, а в другата — козинявата торба.

След него, едва чуто, глъхнат стъпките на двамата четници. А с тях, по тези горди места, глъхне вековната хайдушка епопея. За нея народът песни пее и предания реди. А Ржана, все за юнаци разказва...

Дядо Гацо, познава пътеките от дете още, чевръсто върви отпред. От време на време се спира, слухти нещо и пак тръгва. Тъмнината не му пречи. Сиянието на звездите едва очертава околните върхове. Никой не разговаря. Чува се само свистенето от търкането на

говеждите цървули. Обажда се и по някоя птица.

И тримата си мислеха за това щастливо избавление от башбозушката потеря. В ушите на Илия още кънти гласть на онбашията, запрял се сред двора:

— Чорбаджи Гацо, тук има ли комити?

Пак го избива пот като тогава, скрити с Ангел в купата сено.

— Аман ага, такова нещо не се е вествало, не сме видвали, те и децата нека да кажат, вайкаше се дядо Гацо.

— Само бесило за вас, гяури с гяури, размахващето ятаган башбозушкият главатар.

После потерята изтрополва и топурдията от ругатни бързо затихва.

От ума на Ангел не излиза мисълта, че главата му може сега да се разнася набучена на кол из орханийските села, сподирена от шумни веселби. Да я поднасят на турски първенци и с ниски теманета да прибират подхвърлените грошове. Четникът непрекъснато си повтаряше: „Какъв свят човек е дядо Гацо.“

А дядо Гацо, едва сега след три дни, си дава сметка за стореното от него. И най-страшното, което може да се случи, е да го подкарат пребит от бой за Орхание и пламъците набързо да изпепелят бащиния му дом.

Вървяха дълго. Пътеката ту се спускаше, ту се изкачваше, излизаше край малки поляни и пак потъваше в непрогледни гори.

— Стигнахме, рече най-после дядо Гацо и подаде козинявата торба, дето баба Ивана бе сложила прясна пита от подница и буза козъ сирене.

Спират да отдъхнат.

— Оттука пътеката е лесна, продължи дядо Гацо, все край доля води. Ще стигнете река Елешница, там ще хванете вървището през Зли дол, та ще се изкачите под връх Драконата. И оттам вече се спускате все надолу, та в Локорско. Ще стигнете преди да се развидели. На добър час и бог да ви пази.

После си стискат ръцете и се прегръщат. Пожелават си живот и здраве и пак да се срещнат.

Така коравият балканджия дядо Гацо от старопла-

нинската Манчова махала уварди двамата бунтовници от явна погибел. И този толкова смел човек стои сега просълзен, загледан в тъмното, дето се изгубват четниците. Тръгна си бавно, едва сега почувствува умората, а му се искаше да тича като иякога, да викне и запее с цяло гърло, онай за Вълчан войвода. Бе му леко, така леко на душата. И като изрече на глас: „Верицата им поганска...“, с едри крачки забърза за дома си.

КОМИТИ В СЕЛО ДОЙДОХА

В овехтелия Желявски хан, заседнал бог знае откога край селския мегдан, отсядат денем и нощем ябанджии планинци. Общителни и приказливи, облечени в бозави дрехи и кожи, тези простодушни люде пълнят с гълчава и шум отеснелата сграда. Никой не подминава гостолюбивия хан, кой за малко, кой за повечко ще се отбие в него. Някои преспиват в определената им одая. Натоварили конски самари с овче сирене, масло, дървен кюмюр, кожи, вълна и какво ли не още, понякога те пътуват по цели дни до София. След такъв труден вървеж през планината, дето с часове ги бият студени ветрища, тука в хана хората и добитъкът се отморяват. Щом пристигнат, най-напред ще настанят добитъка в обора, после ще го напоят на „Топлико“, с онай „мека“ вода, що обвива с тънка пара зеленясалите дървени корита.

Вечер навалицата край тази обичана и говорчива чешма е все от момчи и невести, що кършат снага с кобилица на рамо и бели менци. А момци се заергеноят тук, като им напиват менците.

Местният бей, след един уж случаен пожар в двора му, е прогонен и се заселва в съседното село Негован. И ако за нещо е тъгувал беят, то е било за „Топлико“. Затова поръчва той да се съгради специален водопровод, та да отведе водата пак при него. И сега Локорската река при поройни дъждове открива от време на време из полето калени кюнчета от байския водопровод.

В обора на хана запират и цели стада от кози, агнета, овни, всички подкарани за продан. На връщане балканджийте отнасят друга стока, купена в големия град — домашни потреби, но най-вече сол и газ. Връщат се капнали от умора, но доволни не само от търговията, а и от чутото и видяното. И тия чеда на балкан, корави и силни, събрани на сладка раздумка и

отмора в хана, ще отпуснат сърдата си развеселени с ветренско червено вино.

В шумния и задимен хан на Желязвите човек научава всякакви селски истории. Тука се продава и препродава добитък, цанят се ратаи. А майстор Додо, с весел глас, хвали мутафчийския си занаят, побил по средата на хана сакуля от двеста кила — права като баден за ракия. Може да се чуят и песни, що сладят душата на човека. А игривите свирни на кемането карарат да тръпне сърце и снага. И най-буйните ще хвърлят ментета и кожуси и ще рипнат на ситна ръченица...

Така ханът живее, ту с драгости, кога с невесели неща. В него падат на конак и турски първенци. На път за Мургаш планина да дира разпръснати бунтовници от Априлската буна и комити от Влашко, предвождани от Ботьов войвода, в хана често отсяда Малич бюлюкбashi. Някогашен софийски фурнаджия, а сега главатар на бashiбозуците от Софийско. На ръст той бе нисък, черен и грозен арнаутин. Най-често го сподиря цяла сюрия потераджии на коне, чак от София дошли.

Както други път, хабер ще изпроводи Малич ага до локорските чорбаджии, та да го срещнат с мурафети. При това посрещане излизат мало и голямо при Бубляк, крайния дол на селото, начело с чорбаджите.

— Я кажете, пезевенци, провиква се Малич ага, кой хлеб дава и укрива хайдутите, баш бунтовниците? Ако не кажете, главите ще ви отрежа и на прът ще ги надена.

Шапки свалят и поклон сторват локорчани на турския главатар.

— Стой не думай, Малич ага бюлюкбashi, отговарят локорските чорбаджии. — Ние не храним хайдутите, баш комитите. Те са горе в балкана, в Мургаш планина.

Трудно случва Малич ага да хване някого и издайници не намира. Всяка къща и двор в Локорско имат задна „мала вратница“. Още при първото почукуване на портите, набързо през тази вратница до един се изнизват мъжете. Хващат ровините и кошарите нагоре из Стара планина. Сетне ходи да ги дериши. Задна врата има и хана. Тихомълком през нея потъват в мра-

чината непокорните локорчани, кога дирят комити или събират хора за гария. Недоволен клати глава Малич ага, гледа кръвнишки и люто се заканва. Тогава локорските чорбаджии му устройват богата гощавка в хана. Курбан приготвят и го черпят с подсладена джанковица.

И нищо чудно, че на мнозина локорчани било невъзможно да се увардят. Не само мъже, а и жени са били в хана на „Фалага“. Това е специално дървено приспособление за бой с пръчка-суворица по ходилата. Провинилият се човечец ляга по гръб, после връзват нозете му между две дървета успоредници. Двама души ги вдигат нагоре и здраво държат от двете страни, та да не може да шава. Болките са непоносими и наказаният реве като добиче. С подути и разкървавени нозе битите лазят до дома си. После дълго време се лекуват, като държат нозете си в ракия, увиват ги в сувори овчи кожи.

Слушал съм от стари хора, че на фалага е бита локорчанката Тодора Ценкова. Преди това, мъжът ѝ Кола Ценков, овчар в балкана, като слиза една вечер намира у дома си един турчин. Ударя му една пестница и го убива. После се връща пак в планината.

Всяко лято, по жътва, към Софийското поле слизат на тумби на тумби аргати жетварки от балканджийските села, пребрадени с бели кърпи. Тези жетварски чети са от моми и невести и се предвождат от драгоманин — мъж работлив, изпечен и силен. Той е връзвач на снепи, той спазарява хората за работа. Стопаните наемат жетварките за няколко дни, за седмица, та да се прибере навреме зърното в хамбара и по-малко да се разнесе. През жътвените дни, не само полето, а и селото се пълни с песни, с кръщен момински смях и веселби. Не рядко, тези работни моми планинки, пък и хубавици, са харесвани за снахи и току-виж в селото останала някоя пристануша.

Но това лято, на 1876 година, жетварките закъсняват, няма калъбълък като през други години. Какво става се чудят мнозина. Ала всичко иде от размирното време. Из балкана още сновят потери, още дирят по кошари и манастири укрити комити от разбитата дружина на Ботьов войвода.

И до хана стигна вече тревожната вест за разпръс-

натата чета из старопланинските усии. Разправят хората какви ли не чудесии за нея. Говори се, че на „Ржана“ има 300 души комити. Други казват, че са погинали комити къде Елешнишки манастир, а главите им разнасят на върлини. Мнозина от тия храбреци ги излавят и вързани като добичета са докарани в тюрмата в София. Кахърни, хората шушукат с приведени глави над шишенцата с вино. Някои по ербап се питат: „Дали в четата е било и Джагаровото момче, Илия? Стана толкова години откак се пропъди.“

Откакто Илия забегна комита османлиите не дават мира на близките му. Внезапно, понякога в потайна добра, нахлътват в бащиния му дом, него да дирят. Голяма мъка лежеше и терзаеше майка Гина и бай Лазар заради размирния им син. Често викат братята му Нато и Младко в Желявския хан и дълго ги разпитват и заплашват. После ги освобождават. Вечер портата на Лазар Ганчев Джагаров се залоства яко и никакъв спотаен страх пълзи в комитския дом.

Малко преди да стигнат Карчовата воденица, зашумила се на десния бряг на Локорската река, двамата комити от разбитата чета, за която от няколко дни се шушука в Желявския хан, Ангел Тодоров и Илия Лазаров внезапно спират озадачени. По пътя откъм селото в дрезгавината едва забележимо се чернеят никакви хора.

— Не бива да минаваме покрай воденицата, отсече Илия, загледан надолу. — Ще срещнем я мливари, я подраницли пастири. Ще променим посоката. Така ще е по-добре.

Без да се маят забиват напреко през скалистия и изровен от дъждовете бряг на Локорската река. Вървят така направо, без пътека. Скоро се изкачват горе на високото, на Бранчовица. Позапотени те се спират, а хладният ветрец бързо ги отморява.

Стотици са имената из Локорската мера, понякога така странни. Ето, да вземем името Бранчовица. Навярно то иде от думата „бран“. Стари хора разказват, че било е време, когато тута наоколо е лягала гъста гора. Тя брани локорчани от какви ли не злини, била им е като убежище. Безброй пътеки, отъпквани от хора и животни, препасват отколе снагата на Бранчовица. Сред тях, като червен пояс, води хайдушката пътека.

По нея не секва вековният вървеж на юначи мъже, що селото раждда, а балканът откърмя.

Малко по в никото, загърбено от топлите скути на Бранчовица, вече се буди селото. Илия се спря за глядан в синкавата дълнина на настъпващото утро. Ангел, застанал до него, с любопитство го наблюдава. Бунтовникът от Локорско просто се покланя на родното си село, на бащиния дом. Бе развълнуван. Пробуждат се рой спомени. Нима е забравен от близките, от враговете, дето го пропъдиха преди години. Ами другарите от революционния комитет...

Тръгват пак. Всички пътеки водят към Локорско. С песни птиците очакват изгрева на слънцето. Орловица руменее в зари. Скоро всичко живо ще бъде на крак.

В горния край на селото, дето бавно изправя снага планината, полегнала сякаш на припек, първа запря комитите старата черква „Св. Николай“. Подраниците посетители на „светата обител“ прекрачват порутения зид на селското гробище и се спират в избуялия базуняк. Наоколо се виждат само кръстове, храсти и дървета.

— Тука, братко, ще се скрием, на турчин крак не стъпва тук, глухо пошушина Илия, като се оглеждаше в дрезгавината. — Аз ще пребегам у дома, а ти ме почакай.

Продълговатата каменна сградница на черквата не мее глуха и затворена.

Илия, почти тичешком, стигна бащиния си дом. Спра се едва при крайречните върби. Наблизо личат ланшини топила за гръсти. От другата страна на реката е техният двор, скрит зад джанки и дудове. Огледа се и прескочи оградата. Тихо почука на къщната врата. Излезе Ленка, братовата му жена. Не го позна. Бе отслабнал, брадясал и с тия странни дрехи. Само силните му очи напомнят за него.

— Аз съм, Илия, како Ленко — рече той.

— Ти ли си братче Илия (Така се вика на девер), добре дошел. Не можах да те позная — едва издума изплашена.

— Бате Нато, дома ли е?

— Тука е, влез...

Престоят на Илия в бащиния си дом бе кратък и скоро се завърна.

Тишината на локорското гробище е разбудена от тримата мъже укрити зад черквата. Младко, другият брат на Илия, достави дрехи за брат си и храна за двамата четници — половин квасник с буца сирене и така чаканите новини. Илия разпитва брат си надълго и нашироко. Искаше да знае всичко за революционния комитет в селото, а най-много за турските душмани. Тук се сговарят, какво да правят двамата оцелели побратими, за да не срецинат потерите на Малич ага. Да се остава повече на това място е рисковано, всеки ден идват хора в гробищата. А и в селото трудно биха се увардили.

В тази топла майска нощ разговорката няма свършване. Илия се изправи и додаде:

— Най-добре ще да е — заключи той — Ангел да върви сам през балкана, с надежда да стигне неговия Разградски край.

— Аз — продължи Илия — още тази нощ заминавам за София. Там ще отседна.

Преди да напуснат това свято място, двамата поборници, скриват пушките си в дебелите зидове на черквата. После тихомълкото се измъкват.

С укрепната вяра и надежда в утрешния ден, те поемат по вървището към село Кремиковци. Илия изпровожда своя побратим, а душата му се пълни с неясни предчувствия и с мъката на някаква тревога от тази раздяла. Толкова път извървяха с Ангел заедно, колко пъти се разминаваха с куршумите.

„Дали ще се заварди“ — мислеше си Илия.

На изток от Локорско се редят маонастир след маонастир, потулени в гористи места в подножието на планината. А кошари колкото щеш. Дано срещне добри хора, все някъде ще го приютят.

Достигат Орловица и се спират. Този не висок хълм между Локорско и Кремиковци, е едно обширно пасище на овчари. Тук-там из него се чернят самотни дъбови. Високо в клоните им отколе орли гнезда вият.

— По тия места овчарувах като момчурляк — пре-

късна мълчанието Илия. — По цял ден тичах по кози и ярета.

Идва часът на сбогуването!

— Ние с тебе, брате Ангеле, сме се врекли в народните работи — поде бавно Илия — и що можахме сторихме в тия страшни времена. Да даде бог да останем живи и здрави, та с оружие в рука да се борим за свободата на нашето мило отчество.

— Сполай ти, бай Илия. Дано дойде време да ти се отплатя за всичко сторено от тебе — изрича с треперящ глас Ангел, без да отдели очи от него. — Някога, ако очитавеем, помни ми приказката, ще дойда пак в Локорско.

По мъжки си стиснаха ръцете и братски се прегърнаха.

После Илия добави на изпроводяк:

— Сега наблизо е Кремиковският манастир, седне идват Сеславският, Буховският, Елешнишкият... Живот и здраве и дано се видим пак!

— Дано! — въздъхна младият бунтовник от Казъл Мурад и пое на изток.

Минават се няколко дни.

Турците надушват, че Младко се е срещал с комити, носил им храна и дрехи в гробищата. За назидание на цялото село тукашният мюдюрин нареджа да го накажат. Завързват Младко за един дирек пред Желявския хан, на мегдана, и така да стои цял ден на сълнчевия пек.

Кога комитите в село дойдоха, оттогава ще да е била и песен извадена, що се пее още по тлаки и седенки. Тази песен записах от певицата Магда Божинова:

*Море пушка пукна у гора зелена,
море пушка пукна от незнайна страна,
море та удари най-добрая юнак.*

*Море викна юнак, викна та заплака,
море хей дружина, верна и сговорна
море недейте ме тука оставяйте.*

*Море носете ме на ръце носете,
море носете ме горе на балкана,*

море на балкана там ме зировете.
Море до глава ми дърво посадете,
море кой как мине на сенка да седне.
Море на глава ми чешма направете,
море от очи ми извор ще протече,
море кой как мине вода да си пине
море да спомене най-добраия юнак
море тук почива юнак Христо Ботев.

НЕПОКОРНИЯТ ШОП

Долу, при село Лютиброд, край стръмните скалисти брегове на Искъра, останала без войводата, бунтовната дружина води последния си отчаян бой с многочислен враг. После оцелелите четници се пръсват като пилици, кой накъде види.

Само за броени дни Илия Лазаров се връща жив и здрав в Локорско, бащиното му село. Този страдащ лец не им се даде на башбозушките потери препълнили планината, що връстисват четниците по кошари и манастири, та тук ли ще го хванат, когато си е на бащинията. Познати му бяха всеки камък, всяка порта, дето се казва и қучетата ще го завардят.

В това размирно време на човек може всичко да му се случи. Хората на Малич ага Байрактар дей не минава да не дойдат в селото. Окото им няма да трепне, ако трябва да бастисат дома на Лазар Джагаров, стига да знаят, че вироглавият му син е тук. Ядовити, потераджните се отбиват за малко в Желявския хан сред селото, после хващат джендемите из балкана.

А в една песен на подбив за тях се пее:

*Поведе Малич ага башбозуците,
куришумджии, ницанджии, що не могат
кола слама със куршиум да улучат...*

Същата тая вечер, кога изпроводи къде Кремиковския манастир своя побратим Ангел от село Казъл Мурат, Илия решава незабавно да замине за София. В този град той има не само близки хора, но и приятели и най-вече — другари съзаклятници.

Минава полунощ.

Локорско притихва, когато двамата братя Илия и Младко тихомълком се измъкват надолу из пустото поречие. Илия върви напето, преоблечен във вехти селски дрехи, от които изпитваше приятна лекота. Сли-

рат при Бачковото воденичище под селото и набързо се разделят.

Четникът добре познаваше стария селски друм пряко за града. В мрачината се очертават прашните коловози, притиснати от тъмнеещи ниви. Илия бе лек на вървеж, та някъде към съминяло смяташе да стигне. А това е около три часа път. По тия селски пътища няма беклемета, няма кой да те спира и проверява, може и денем да се пътува. Но сега четникът не бива да рискува.

Вървеше по безлюдния междуселски друм, замислен, с вързоп скатани четнически дрехи. Софийското поле бе приспано от свирните на щурци. Но той не ги чуваше и все мислеше как да спаси четническите си дрехи. Вече се раздели с оръжието си, като го скри в зидовете на локорската черква.

Неусетно, с тия душевни терзания, самотният пътник подмина Рогачката могила, заседнала край пътя като тайствен знак още от тракийско време.

Като слизаше надолу към равното Софийско поле, най-напред застъпи нивите на село Свети врач (дн. с. Световрачане). Чуват се вече първи петли, пролайват кучета. Илия заобиколи селото и се спря чак при Искъра, потулен в мрачината на върбите. Мястото на бродя знаеше отпреди.

Градът не бе далеко. Наредените села край друма — Куманица (дн. с. Кубратово), Обрадовци и Биримирци, са все наблизо. И тях избиколи. Мина през ливадите, вече покосени, из които стърчаха неприбрани купи сено.

Достигна и мерата на село Орландовци. В това ранно утро още се не мяркат хора в полето. Поседна на един слог да отдъхне и тук зарови дрехите, направо както бяха вързани в бохчата. Наблизо растеше дива круша, тя ще е нишан. Като си тръгна, вече спокоен и засега доволен от стореното, Илия се спря, обърна се да погледне мястото и си рече: „Ще мина някоя нощ да ги прибера.“

Когато отново хваща пътя за града, по него вече тропоят млекарски кабриолети, каруци и волски коли натоварени с хора и стока, други пътуват пешком. Илия можеше да потърси някоя каруца и да не се мори. Но

не го сторва. Не иска да води излишни разговори, да го разпитват откъде е и за какво бие път.

Така Илия успява да се добере в един юнски ден на 1876 година до София. По това време жена му Мария е при баща си поп Павел, а къщата им е в двора на черквата „Св. Крал“, в самия център на града. Илия се отбива най-напред при брат си Величко, като по-безопасно.

По това време предателството е на мода в града, поддържано от турските първенци. С пари и медали награждават издайните, та дори само за едно „аферим, бе“ се върши тая работа.

Но бедата дошла сама. Когато Илия праща брат си да повика „Дякона“ (негов приятел, софийски свещеник) и остава сам, неочеквано в стаята му влиза неканен гост, кореняк-софиянец. С него се познават отпреди. Гостът, с нюх на хърт, веднага разбира какъв човек е Величковият брат и къде се е губил толкова време. Придумва го, че трябва за малко да излезе и пак ще се върне. И вратата се тръшка зад него. Предателят тича към конака — право при Мазхар паша, тогавашния софийски губернатор. Пашата, който дни напред разпитва вече заловени комити, посреща с радост вестта на издайнника. И без да се мае разпорежда веднага да се тръгне за залавянето му.

И когато оглежда навън Илия, вижда три заптиста с пушки, а къщата — заобиколена с аскер. Комитата Лазаров нямаше оръжие и не оказва съпротива на заптиетата. Връзват ръцете му и го откарват при пашата в конака.

И този храбър и издръжлив човек, преминал по огнения път на четата, воювал в не една битка с вековния поробител, преследван от кръвожадни потери на башизбузи и черкези, сега се остави така лесно да го хванат и подкарат вързан като добиче.

По-късно, за това гнусно деяние предателят е на граден, по препоръка на Мазхар паша, с висок турски орден, за срам на софиянци. Те изразяват своето презрение към своя съгражданин, като го изолират от средата си. Даже в Банишорското кафене, никой не сяда при него. Понякога всички излизат и опразват помещението. И кафеджията Лазо, макар пришелец, не годуваше срещу подлеца.

Изтезаван и заплашван, четникът от Локорско не издава другарите си нито хората, които го укриват и му помагат. Пред следствената комисия признава нещата, които вече се знаят от други — за участието си в четата на войводата Христо Ботьов. Разказва също така и за униформата, скрита от него край село Орландовци. А това е било достатъчно, за да отиде на бесилницата.

Мазхар паша разпитва лично заловените комити. Това не бе само любопитство, да се срецне очи в очи с душманите на падишаха, събрани в тайфа, тръгнали да буни раята, но и заплаха за собствената му власт. Опитният властник знаел не малко неща за разбитата тайфа във Врачанския балкан, нейната големина, кой е главатарят, военни действия, от кой край са заловените бунтовници. Въпреки че се повтарят едни и същи въпроси, а отговорите си приличат, това не отекчава Мазхар паша, не отслабва любопитството му.

Пашата не обичал да го тревожат за нищо. В гаснещия юнски ден почивал отпуснат на атласените възглавници в широката одая с наредени околовръст мандеръци, когато заптието въвежда заловения комита с ръце вързани на кръста.

— Селям, бей ефенди! — казва заптието и застава мирно до пушката си. Пашата кимва с глава на поздрава, без да отмести поглед от комитата.

Застаналият на няколко крачки от него бунтовник, облечен в антерия, потури и червен пояс на кръста, изльчва някаква физическа и духовна мощ. Турският първенец забелязва дръзкия поглед на този плещест българин. Шръкналите мустаци придават сурв израз на слабото му лице. Беят за миг е смутен:

— Откъде си родом, чоджум?

— От Софийско, от село Локорско — отговаря четникът.

— А! — възклика ученден пашата. — И от този край е имало комити в тайфата.

— Как е името ти, какво е занятието ти, на колко си години?

— Илия ме викат, Илия Лазаров, мутафчия работя и съм на тридесет и три години.

— И с тоя хубав занаят си тръгнал курбан да ставаш.

Последва кратко мълчание.

— Я, ти ми кажи — отсече пашата — защо си облечен в тия вашенски дрехи? — Къде остави солдатската униформа, с която са облечени другите комити?

Илия мълчеше.

— Искам те облечен в комитските дрехи — каза със заповеден глас пашата и стана. После даде знак на заптието да изведе арестантината.

Мазхар паша не обича да бърза. Трополи с пръсти и размишлява по заловения комита. И изведенък решава:

„Ще направя сеир, голям сеир! Ще прекарам този жалък гяури по улиците и мегданите на София, по-край градската чаршия. Всички да видят един от ония луди чапкъни, що са вдигнали ръка срещу една могъща империя. Нека раята сама разбере дали е баба-тин...“

Така мислеше Мазхар паша в онай топла юнска привечер — незабавно да стори за присмех един комита. Това му донесе и малко спокойствие от онай страх, що пълзеше в собствената му правоверна душа.

Стана, отиде до масата покrita с червено сукно, взе от нея малкото звънче и се разпореди за решението си.

Насила комитата Илия Лазаров е облечен в четническата униформа, скрита в нивите край село Орландовци. Илия върви, а отзад — заптиетата...

Колкото се доближават до прада, толкова топурдията нараства. При Шарен мост, началото на града, шествието спира. Нареждат на четника да държи тояга, вместо пушка, а на шапката му забождат перо и цвете.

Зурните писват с все сила, задумкват тъпани. Шествието потегля, съпроводено от сюрия деца и цигани. Турците са предварително подгответи и чакат като в шпалир четника. Посрещнат го с викове и ругатни, плюят го. Кадъните отправят люти клетви, децата хвърлят камъни. Други сеирджии се провикват подигравателно:

— Ти ли си войводата, бе келеш?

— Ха, бакалъм, да ни водиш в балкана!

— Обесете това краставо куче на салкъма!

Нищо не погълъща турчина тъй дълбоко и всецяло, както сеирът.

Изнемощелият четник стиска пестници и мълчаливо върви. Българите от Драз махала и Баня Бashi махала се трупат да гледат един „баш“ комита. Селяни, изпрегнали волски коли и каруци в двора на Джамбазкия хан, гледат изумени на тоя мискинък, що се разиграва из чаршията. Още същата вечер новината за непокорния шоп щеше да се пръсне из цяло Софийско.

В ТУРСКИЯ ЗАНДАН

През размирната пролет на 1876 година, турският затвор в София се пълни чак до лятото със заловени въстаници от Априлската буна и комити от Ботевата чета. Тези „политически престъпници“, както им казват тогава, са бунтовници от Панагюрския край, от селата Мухово, Поибрене, Петрич, Мечка, Калугерово. Към тях се добавят прибягващите през Мургаш разпили се Ботеви четници.

Всички тези страдалци са заловени от кръвожадните потери на Малич и Мечо бюлюкбashi. Районът на двамата султански главатари се простира от двете страни на Стара планина, от река Искър до Арабаконашкия проход. Мечо бюлюкбashi охранява пътищата, а Малич бюлюкбashi — Мургаш планина, Софийско и Орханийско.

Една всеобща омраза обхваща тогава населението от тези краища към двамата кръвници бюлюкбashi, но най-вече срещу прочутия Малич ага Байрактар, възпят и в песни. Потерята му се състои от селски пъдари-турци, башбозуци и черкези, достигаща понякога до 300 души.

С особено настървение и жестокост Малич ага издирва пръснатите из Мургашката планина Ботеви четници. Всеки ден главорезите му бастират комити по манастири и кошари, по овчарски егречи, из гори и села...

Малич бюлюкбashi често прибягва и до хитрости. Насила изпраща селяни да берат дърва около Мургаш, за да привлекат гладните комити, които Малич ага ще дебне. Освен това, орханийският каймаканин беше наредил всички пастири по планината да слезнат с добитъка си в селата. Така комитите ще бъдат лищени от пастирски хляб.

Не рядко потерята на Малич ага броди из мургашките кории, подредена като гердан, та дано сгази ня-

къде комитите. Зад нея се тъltre запъхтан бюлюкбашията. Един черкезин му носи пушката, а друг насту човек го съпровожда с бъkel на рамо с прясна вода кладенчова. Жестокият бюлюкбашия стигаше дотам, че изпепелява домовете на комитите, избива семействата им. Такава бе волята на Мустафа бей от Долни Богров, върховен заповедник по преследването на комитите в Софийско.

През това лято, на 1876 година, в селата на Мургашкото краище са извършени от потерята на Маличага много обири, побои и золуми. Шетнята на двете потери из Софийско остави твърде печални резултати.

В района на Елешнишкия манастир са убити трима Ботеви четници — двама при шосето на Манастирската река с неустановена самоличност и другият — на Мерова поляна при желявските кошари. Третият четник — това е Ангел Тодоров от с. Казъл Мурад, Разградско, другар на Илия Лазаров. Трима са също така убитите комити в околностите на селата Сеславци и Кремиковци. Над Кремиковския манастир е лобното място на Димитър Стефанов — Казака, от гр. Сливен, втори знаменосец на Ботевата чета. Убит Ботев четник има и в село Чурек.

Около 40 души Ботеви четници излови потерята на Маличага Байрактар, докарвани на групи и по единично.

В затвора, дето е запрян Илия Лазаров, срещна не малко свои другари от четата. Тук са: Димитър Икономов, Йордан Кършовски, Никола Кючуков, Спас Соколов, Димитър Ночев, Стефанаки Савов, Христо Иванов, Антон Ариантина и т. н.

Мнозина от тия поборници, случайно очитавели, оставят твърде интересни и вълнуващи страници за своя героичен живот.

Димитър Икономов пише:

„... Затворът беше едно старо двуетажно здание, което бе разделено на четири кауша (отделения), а по средата има коридор ...

Надзирателят на затвора баба Рашид ни посреща засмяно. Този оригинален субект бил българин, син на един поп, и един ден от любов подир една красива туркиня се потурчил, за да може да живее по-охранен живот. Той ни се хвалеше, че обесил Васил Лев-

ски и други още 160 души и че ако е късмет, и нас ще прикачи на въжето. Тук лежаха затворени около 600 души от разни народности: българи, турци, черкези, арменци, гърци, евреи и цигани за разни престъпления: за кражби, убийства, подпалвания, разбойничество. Тук сме и ние, българските въстаници, които търсим човешки права. Изпратени бяха в затвора и такива типове, които да шпионират затворниците ...

През нощта спахме на голите дъски ...

В София бе образувано през 1876 г. извънредно съдилище, което имаше право да постъпи с българските въстаници, както намери за добре.

На 29 май сутринта ме изведоха от затвора и ме заведоха при изпитателната комисия, състояща се от членовете: Селим ефенди, Кемал бей и Пешо Желявски ...“

Ужасната картина в затвора се допълва и от четника Спас Соколов:

„... Около 15—20 юни един от гвардияните извика мен, бай Димитра, Ванкова и Христо Иванова да излезем на двора. Излизаме и пред чешмата виждаме вързан чувал, а до чувала стои заптие. Заптието отвърза чувала, хваща го с ръце и го изтърска. Пред нас се изсипват около 12—15 отсечени човешки глави, Заптието питат: „Познавате ли ги?“ Макар че познавахме някои от тях, обаче отговорът ни бе „не“. Шест от главите бяха на наши другари. Едната бе на Димо от Калофер, когото познавах още от Браила и който падна убит над селото Литаково. Имената на другите другари не си спомням ...“

С намесата на Извънредната международна върховна комисия по разследванията, в която влиза представител и на Русия, на 1 август 1876 година, се дава амнистия на Ботевите четници. Те са изведени в двора на затвора и тук им е съобщено, че всички, с изключение на Спас Соколов, Димитър Икономов, Петър Ванков и Коста Апостолов, се пускат на свобода. Задържаните четирима са сметнати за организатори и предводители и затова са оставени в затвора.

Освободените затворници трябва да намерят гаранти, за да бъдат пуснати да излязат от затвора. Придружени от две заптиета, те отиват в Софийската митрополия, гдето въпросът за гаранцията е уреден.

В спомените си Ботевият четник Иордан Кършовски разказва:

„Тоя ден, 1 август 1876, за нас свети ден; трябва за да го празнуваме на всяка година.

Дойдохме в митрополията по часа на 10 1/2. Какво да видиш? Когато се събра свят, от всяка страна взеха да носят мъже, жени, бабички, момичета: ризи, дрехи, гащи, чорапи и други. Дойдоха сиромаси да видят, ако има нещо, за да пошият заради бедните. Едни се радват, други само плачат. Тогава подир един час бяхме всички облечени в добри дрехи. Тогава ни разпоредиха на ханищата и някои захванаха за да ни изпровождат и да ни дават за харч, кой отдете иде, и да ни прегръщат с радост, и ни взеха по къщата на Софри, и други някои тичаха и събираха помощ за изпровождане на момчетата...“

Илия Лазаров е честит да види отечеството си свободно. Живее тихо и скромно в една малка къща в бедния столичен квартал Ючбунар.

„...Баща ми беше здрав и як селянин и до края на живота си остана истински хъш“, отбелязва дъщеря му Анастасия.

И поборникът от Ботевата чета е доброволец в Сръбско-българската война от 1885 г. за което е награден с бронзов медал.

Илия Лазаров не ни е оставил писмени сведения за живота си. От запазени негови пенсионни документи, в които не липсват кратки биографични данни, можем да съдим за един достойно извърян човешки живот.

Така, в прошение от 12 март 1896 г., до Финансовото министерство, поборникът Илия Лазаров пише следното:

„Най-покорно моля, почтени Министре, да благоволите и се разпоредите и се смилите за мен, като стар поборник, който съм вървел с оружие в рука, за милото ми отечество, през най-страшните времена.“

И сега се намирам в крайно бедно положение с три малолетни деца...“

А вестник „Юнак“, орган на поборниците и опълченците, през 1899 г. в брой 39/40, помества на първата си страница статия от гл. редактор за Илия Лазаров, в която четем:

„...Семейството му се състои от 5 члена, получава

30 лв. месечна пенсия и е расилен, почти даром служи в канцелариите на Централното Поборническо-опълченско дружество в София. Добър, верен и честен другар, но крайно беден...“

В 1893 г. се открива първият паметник на Ботев във Враца, с изписани на него имената на всички четници. По заповед на Негово царско Височество Фердинанд първий, княз на България, „В награда за отличната храброст показана в течението на Българското въстание през 1876 год., дава се на Илия Лазаров поборник от четата на покойния Христо Ботьов.“

Солдатски сребърен кръст, IV степен, като знак на Българский Военни орден с нами бог.“

На Илия Локорски, известен още с четирите имена – Илия Лазаров Ганчев–Джагаров, е съдено да живее малко в свободна България. Толкова, колкото да вземе някоя и друга глътка въздух в освободеното отечество. Не е роден нито за постове, нито за политическо притворство и чиновническа кариера. Умира едва на 59-годишна възраст на 28 януари 1902 г. в София.

На мястото, където е била родната къща на поборника в Локорско, сега напомня на поколенията паметна плоча, а улицата носи неговото име. През 1984 г. признателните локорчани издигнаха паметник в цял ръст на Ботевия четник Илия Лазаров Джагаров.

ЗАПИСАНО НА КАМЪК

Над ниската черква „Св. Николай“ в Локорско, там, където започва да се виши планината е местността „Кръсто“. Това име иде от един стар каменен кръст, почернял и грохнал от годините. А старият кръст пази в каменната си гръд паметни слова:

„Месец декември 20
лето 1877
От какво избави
цар Александрия
България...“

Ветровете и дъждовете са изтрили част от надписа. Красиво издялан от сарански майстори каменоделци, този кръст-паметник признателните жители на село Локорско издигат в чест на освободителите – братята руси, за да се знае и тачи безсмъртното им дело.

Слушал съм от баба Вела Ганева да разказва, как локорчани се събират край този кръст-светиня на веселба с песни и вкусен курбан.

Изляздио капетанче
из убава Руска земя.
А по него силна война...

Тази лазарска песен се предава от баби на унуки. Песен-завет, родена от най-чиста обич, бликнала като радостна сълза след дългата робска нощ.

Свободата се задава от изток, през Орловица, с тропота на конски копита, с блъсъка на „сабли остри“, с тътена на оръдията. А този тътен се носи из цяло Българско...

Гвардейска конница, водена от генерал Веляминов, тръгва от село Врачеш, Ботевградско, през връх Мургаш, за да достигне село Желява, Софийско. Тя из-

пънила блестящо задачата си, като заслон на главното направление за София през Арабаконак, начело с генерал Гурко. При изключително трудни природни условия, дълбок сняг и студ, хълзгави стръмни склонове, братята руси изкачват на гръб тежките оръдия. Желязната им воля и дух побеждават.

В утрото на 17 декември 1877 година, на дивия връх Мургаш заблестяват руски щикове, евва бодра воинска песен:

„Мы Балканы проходили
Патому что был приказ...“

Все по-близо се чуват до Локорско топовните гърмежи, радостните вести идват една след друга:

- Русите превезеха Ташкесен (дн. с. Саранци).
- Турците отстъпиха Горни Богров с викове „Аллах“.

Цялото село е нащрек, всички са в очакване да посрещнат братята освободители. Мъжете правят пъртини в дълбокия сняг, други следят за движението на турците в полето. Идат тези, в които се клеха, когато дрънкаха робските вериги по черните пътища на България.

Мало и голямо излиза да ги посрещне на края на селото. Най-отпред застава поп Стоил с кръст в ръка, до него е Гъюше Юнаров, пръв кмет на селото. До тях са съзаклятниците от революционния комитет в Локорско. Най-отпред са и всички деца. Жените държат жешки погачи в щарени месали. Младежи издигат високо хоругви, а напети моми маҳат с китки от бръшлян и чешмир. Старите се кръстят и плачат от радост, че са доживели да видят това чудо.

Братушките слизат от конете, за да се потапят в рукаилата като отприщена река признателност народна. Всеки иска от близо да види тези необикновени мъже, с брадясали лица и добри сини очи, да хване силните им десници. Отрупват ги с дарове, с плодове от земята, на която са стъпили.

Яките шопи не могат да се научдят на братушките, как са минали без път през Мургаш, където „само лете козарете и овчарете отълкват патеки и само они си ги знаят“.

После в черквата „Св. Николай“ е отслужен благодарствен молебен. Млади и стари, цялото село изпълват отеснялата черква.

„Благословен бог наш, над всички се носи гласът на поп Стоил, що ни избави от агаарянците и ни дари със свободата... Во веки веков. Амин.“

Народният пастир отправи благодарствени думи към цар Александра и генерал Гурко, към руските офицери и войници. Не пропусна да спомене имената на Илия Лазаров, братята Михаил и Петко Лимборови и другите съзаклятници от селото.

Беше 20 декември 1877 година.

Три дни по-късно, след последния бой при Враждебския мост на река Йскър, генерал Гурко е посрещнат от софиянци като освободител с възгласи:

— Ура, здорова братушки!

През нощта на 22 срещу 23 декември, турците не се решават повече да защитават твърдината София и побягват в страшен безпорядък. В благодарствената заповед на генерал Гурко четем:

„...Ще минат години и нашите потомци, посещавайки тази сурова планина, гордо и тържествено ще кажат: „Тук е минала руска войска и възкреси славата на суворовските чудо-юнаци.“

Генерал Гурко дава краткосрочна почивка на войниците си, приети в гостолюбивите български домове на софиянци и в околните шопски села. В село Локорско скъпите гости са настанени в една от най-личните къщи — Тошановата.

Мика Тошанова, тогава деветгодишна, е запомнила една руска войнишка песен, която после предава и на децата си: Петко, Гаврил, Станка и Магда Божинови:

„Солдатушки бравы ребятушки,
а кто ваши отцы?
Наши отцы, славны полководцы,
вот кто наши отцы.“

„Солдатушки бравы ребятушки,
а кто ваши сёстры?
Наши сёстры пики сабли остры,
вот кто наши сёстры...“

Родените по това време момчета в селото ги кръщават с името на руски офицери и войници. Дядо ми Алекси, роден през 1879 година, е кръстен на името на руски войник. А момите низкат гердани от сребърни руски рубли. Такъв гердан притежава Цанка Господинова, останал от баба ѝ.

А горе над селото, сред зелени борики, стои старият каменен кръст. Някога, обгръщан от шумнати брястове и хорска почит, сега поизоставен, малко тъжен и все разказва...

Паметник на Илия Лазаров Джагаров
в с. Локорско — Софийско. Скулптор Петър Димитров